

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN & ARCHEOLOGIE 25/3
MEI-JUNI 2006

TWEEMAANDELIJKS

M&L

Kalk voor de restauratie, renovatie en decoratie van ons patrimonium!

CORIDECOR

- CORICAL: een minerale verf op basis van vette luchthardende kalk, marmerpoeder en natuurlijke kleurstoffen
- Marmerafwerkingen MARMOLUX, CORISTIL, DECORLUX, VENESTUK

HD SYSTEM GRUPPO TASSULLO spa

Chris VOET
Tel.: 052 46 02 43
Fax: 052 46 35 77
GSM: 0475 26 72 89
E-mail: chris.voet@compaqnet.be

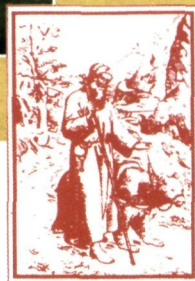
Marc D'HONT
GSM: 0475 26 73 25
E-mail: sales@arteconstructo.be

UNILIT

- Bindmiddelen op basis van natuurlijk hydraulische kalk om te metselen, voegen en pleisteren
- Kant en klare mortels op basis van natuurlijk hydraulische kalk

- Hecht-, grond- en afwerkmortels
- Saneringsmortels tegen optrekkend vocht & vochtige muren
- Thermische & akoestische isolatiemortels
- Injectiemortels voor stabilisatie en statische verankering

Miniere
di
San
Remedio

Arte
Constructo

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18
B-2627 Schelle
Tel.: 00 32 3 880 73 73
Fax: 00 32 3 880 73 70
E-mail: info@arteconstructo.be
Web: www.arteconstructo.be

Cover: Detail van Fortitudo (foto M. Buyle)

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN EN ARCHEOLOGIE

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel. 02-553 16 13 - Fax 02-553 16 12
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be
Voorzitter: Luc Tack
Eindredactie: Marjan Buyle en Marcel Celis
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website Monumenten en Landschappen:
www.monument.vlaanderen.be

Redactiecomité

Ere-voorzitter: E. Goedleven
Voorzitter: L. Tack
Kernredactie: M. Buyle, M. Celis, L. Tack,
Herman Van den Bossche
Redactie: A. Bergmans, J. Braeken, M. De Borgher,
J. De Schepper, J. Gijssels, E. Hofkens,
C. Metdepenninghen, M. Michiels, D. Nuytten,
G. Plomteux, S. Van Aerschot, Hedwig Van den
Bossche, P. Van den Bremt, P. Van den Hove,
M. Van Olmen, Ch. Vanthillo, L. Wylleman

Advertentiewerving

J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: 050-36 25 89 - Fax: 050-37 33 64
E-mail: casier.jan@tiscali.be - www.jancasier.be

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: 050-47 12 72 - Fax: 050-34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Joris Scheers
Afdeling Monumenten en Landschappen,
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel.: 02-553 16 13 - Fax: 02-553 16 12

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Abonnements- voorwaarden 2006

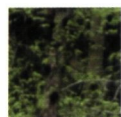
België: 32 € (ook losse nummers
verkrijgbaar voor 6 €).
CJP'ers betalen: 27 €
Buitenland: 49,50 €

Uw abonnement gaat automatisch in na
overschrijving op rek. nr.091-2206040-95
van Monumenten Et Landschappen,
Phoenix-gebouw,
Koning Albert II-laan 19 (bus 3), 1210 Brussel
met vermelding "M&L-jaarabonnement
2006". U ontvangt dan alle nummers van
het lopende jaar.

E-mail: DianeP.torbeyns@lin.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar,
wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaar-
gang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Inhoud

- 6** Oude bossen als natuur- en cultuurhistorisch erfgoed:
landschapsherstel versus natuurherstel?
Een gevalstudie: Grotenhout in Turnhout
Hilde Verboven, Kris Verheyen en Martin Hermey

- 33** Indrukwekkende laatmiddeleeuwse deugden
op de muren van een Brugs woonhuis
Marjan Buyle

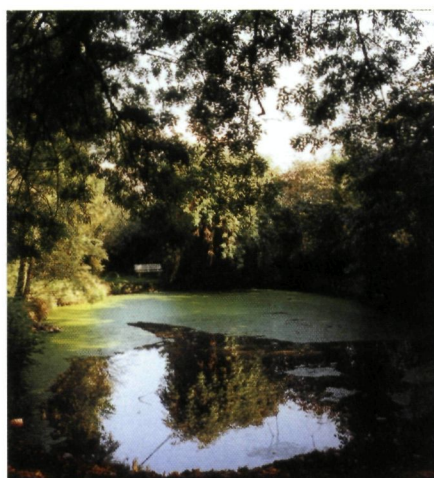

- 55** Summary

Historische

B E S T E L F O R M U L I E R

Opsturen naar: Afdeling Monumenten en Landschappen – Koning Albert II-laan 19 bus 3 – 1210 Brussel

Ondergetekende (facturatatiegegevens)

Naam : .....

Voornaam : .....

Organisatie/instelling : .....

Adres : .....

Postnummer : .....

Gemeente : .....

Bestelt

- ..... ex x € 25.00 – Glas in lood
- ..... ex x € 30.00 – Middeleeuwse muurschilderingen
- ..... ex x € 34.00 – De Belgische Art Nouveau en Art Deco wandtegels 1880-1940
- ..... ex x € 38.00 – Vlaamse en Brabantse Retabels in Belgische monumenten
- ..... ex x € 38.00 – Nieuwe impulsen voor de landschapszorg
- ..... ex x € 40.00 – Historische tuinen en parken - Vlaams Brabant I
- ..... ex x € 45.00 – De beeldentaal van symbolen
- ..... ex x € 40.00 – Historische parken en tuinen - Limburg I
- ..... ex x € 40.00 – Historische tuinen en parken - Vlaams Brabant II

tuinen en parken van Vlaanderen

NIEUWE, BAANBREKENDE BENADERING

Aan de hand van literatuuronderzoek, archiefstukken, oude 'figuratieve' kaarten (bijv. uit de Albums de Croÿ, circa 1600), de Ferrariskaart (1771-1775) en de wandkaarten van het hertogdom Aarschot (1759-1775), de oudste kadastrale plan (vanaf 1807), kadastrale mutatieschetsen en registers (vanaf 1833), stafkaarten (vanaf 1860) en terreinonderzoek, wordt een indringend beeld geschetst van de ontwikkeling en huidige toestand van *49 historische tuinen en parken* vanuit de meest diverse invalshoeken (cultuurgeschiedenis, architectuur, bodemkunde, tuinbouwkunde, dendrologie, sociale en economische geschiedenis). De opstellen steunen op een gedetailleerde inventaris van bomen, architecturale kenmerken en elementen (bijv. zichtassen of vista's, parkmeubilair, paviljoens, architecturaal microreliëf).

Ook gedeeltelijk of zelfs geheel verdwenen tuinen en parken en interessante 20ste-eeuwse creaties komen aan bod, bijv. het Sint-Kamillusgesticht te Bierbeek (Lovenjoel), de aanleg bij het kasteel van Bunsbeek.

TECHNISCHE GEGEVENS

FORMAAT

21 X 29,7 CM

AANTAL PAGINA'S

212

KLEUREN- ILLUSTRATIES

• 148 TUIJEN EN
PARKEN
• 99 ILLUSTRATIES

PAPIER

KUNSTDRUK
GALERIE ART SILK
135 G/M²

AFWERKING

GARENGENAAID
GEBROCHEERD

PRIJS

40,00 euro

AUTEURS

ROGER DENEFF, HERLINDE DE JAECK,
JO WIJNANT, CHRIS DE MAEGD,
JACQUES HALFLANTS, JOS DEWINTER,
LYDIE MONDELAERS, GRETA PAESMANS,
JEAN-MARIE NOLF, ANDRÉ CRESENS,
GEORGES BUELENS, SUZANNE
VAN AERSCHOT-VAN HAEVERBEECK
— m.m.v. JULIA MEULEMANS, LOUIS BLOCKX
en EMILE NOTSCHAELE.

EINDREDACTIE

ROGER DENEFF

FOTOGRAFIE

OSWALD PAUWELS
KRIS VANDEVORST
EN DE AUTEURS

CONCEPT EN COORDINATIE

LUC TACK

**"CEPRO", DE NIEUWE NAAM
VOOR EEN HISTORISCHE
TRADITIE.**

*Gebruiksklare pleistermortels
op basis van zuivere,
natuurlijk hydraulische kalk.*

Kasteel te Wannegem - Lede

*Traditionele kaleimortel
"Cepromill" op basis van
zuivere, natuurlijk
hydraulische kalk.*

Verrebeekmolen te Brakel

*Kalkverf "Fresco" op basis van
geselecteerde vette luchtkalk en
inerte pigmenten.*

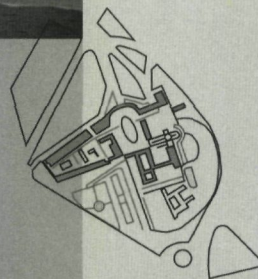
Bijgebouwen, Klein Seminarie te Sint-Niklaas

*Voeg- en metselmortels, basispleisters, afwerkpleisters,
zoutbestendige, vochtregulerende en isolerende pleistersystemen.
Traditionele afwerkingen: Marmorino, Arriccio, Silicato,
Silicaatverf...*

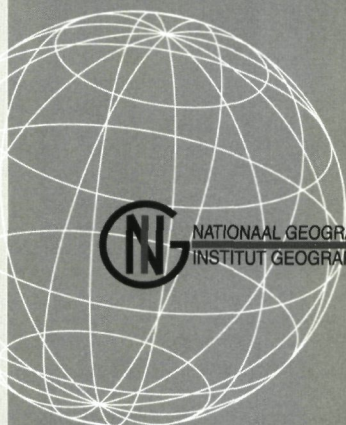
P.E.C. INTERNATIONAL nv

Voor informatie over onze Cepro producten
of projectadvies, neem vrijblijvend contact op:

Tel.: 03/776.84.39

**de producent van kaarten, databanken en luchtfoto's
voor ruimtelijke ordening en stadsrenovatie
historische kaarten: archief en reproducties**

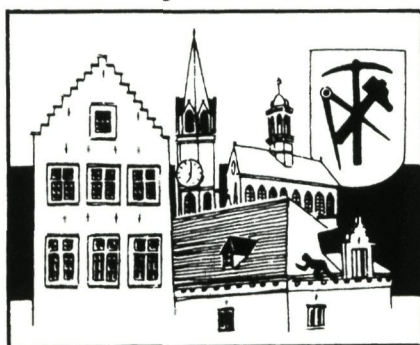

**NATIONAAL GEOGRAFISCH INSTITUUT
INSTITUT GEOGRAPHIQUE NATIONAL**

Abdij ter Kameren 13 - B-1000 BRUSSEL - tel (02)629 82 82 - fax (02)629 82 83 - www.ngi.be
Abbaye de la Cambre 13 - B-1000 BRUXELLES - tél (02)629 82 82 - fax (02)629 82 83 - www.ngi.be

MOREELS NV

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65

E-mail: moreels.nv@belgacom.net

cvba **PROFIEL**

Restauratie en Monumentenzorg

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom)
Muurschilderingen en stuc, Papier
Meubilair (wel en niet polychroom), Leder

TEL.: 09 372 63 03
FAX : 09 372 93 59

**OOSTVELDKOUTER 32
9920 LOVENDEGEM**

E-mail: info@rmp.be
GSM: 0475 82 56 26

Generiek

Groot hout als eycken, esschen, bercken en diergelijcke

Van een domeinbos en vrijwoud voor de jachtbeoefening van heer en hertog in de 15de eeuw, evolueerde Grotenhout vanaf de 17de eeuw naar een strategisch wingebied voor hout, tot en met de 19de-eeuwse invoering van den voor mijngebruik. De geleidelijke gedaanteverandering van middelhout- naar hooghoutbos stelt de huidige beheerders, sinds 2000 het Vlaams Gewest, voor de complexe keuze tussen historisch landschapsherstel dan wel het opdrijven van de natuurwetenschappelijke waarden.

Dat het antwoord in het midden ligt is voor Hilde Verboven, Kris Verheyen en Martin Hermy zondermeer duidelijk.

Onmatighe pracht ende pompereye

Op een binnenmuur aan de Vlamingstraat in Brugge, ontdaan van onderend behang, staren sinds kort weer twee in brokaat en hermelijn geklede, met juwelen en edelstenen getooide jonkvrouwen de profane wereld aan.

Niet ongeschonden, gezien hun eeuwenhoge leeftijd, maar de ongebruikelijke attributen liegen er niet om: met uiterste voorzichtigheid legde de conservatieploeg van het VIOE de kardinale deugden *Temperantia* en *Fortitudo* bloot, waarmee recht is geschied.

Naast haar aandacht voor de verftechniek en conserverende behandeling, bladert Marjan Buyle hierbij tevens in de vergelijkbare iconografie.

*Hilde Verboven (1), Kris Verheyen,
Martin Hermy*

OUDE BOSSEN ALS NATUUR- EN CULTUURHISTORISCH ERFGOED: LANDSCHAPSHERSTEL VERSUS NATUURHERSTEL?

EEN GEVALSTUDIE:
GROTENHOUT IN TURNHOUT

In vergelijking met andere Europese landen heeft Vlaanderen vandaag een beperkte oppervlakte oud bos. De wisselende bosprogressie en -regressie in regio's binnen Vlaanderen hebben gezorgd voor een grote dynamiek in het bosbestand. Over heel Vlaanderen is sinds het einde van de 18de eeuw slechts 13% of 18.745 ha van de beboste

oppervlakte permanent bos gebleven (2). Bij het voeren van een actief aankoopbeleid van bossen geeft de overheid liefst prioriteit aan het behoud van de nog resterende oude bossen. Oude bossen garanderen doorgaans een grotere biodiversiteit, herbergen typische bossoorten en hebben een grote natuurwaarde.

Het begrip oud bos heeft te maken met de continuïteit in de standplaats van een bos. Aantonen dat een locatie ononderbroken bebost is geweest, kan onmogelijk op basis van historisch bronnenonderzoek alleen, omdat onze geschreven bronnen niet ver genoeg teruggaan in de tijd. Daarom werken we bij de bepaling van de bosleeftijd met begrippen als oud en jong bos. Als drempelwaarde voor de omschrijving van oud bos geldt in Vlaanderen 230 jaar (3). In het huidige Vlaanderen kunnen we op schaalniveau van een regio slechts teruggaan tot het einde van de 18de eeuw om de continuïteit in de standplaats van bossen aan te tonen (4). Hiervoor hebben we immers historisch kaartmateriaal nodig dat gebiedsdekkend is en dat volgens een duidelijke systematiek en eenvormigheid is opgemaakt. De Ferrariskaarten (1771-1778) voldoen als eerste aan deze eisen (5).

De voorbije decennia is men in de ecologie een toenemend belang gaan hechten aan de bosgeschiedenis. Leeftijd en continuïteit in de standplaats van een bos bepalen in grote mate de aanwezigheid van bepaalde soorten, vooral soorten die behoefte hebben aan een stabiele omgeving en traag koloniserende soorten (6). Oud-bosplanten zoals adelaarsvaren en dalkruid, koloniseren nieuwe bossen zeer langzaam, omdat zij zich moeilijk en traag verspreiden. Waar deze planten voorkomen, getuigen zij van een stabiel bosmilieu. Naast continuïteit in de standplaats is ook het bosbeheer van belang. Door de manier waarop de mens het bos in het verleden heeft beheerd, drukt hij er zijn stempel op. Keuzes bij de inrichting van een bos hebben een invloed gehad op de continuïteit of de discontinuïteit van een habitat, zo bijvoorbeeld de keuze voor hakhout, middelhout of hooghout; het systematisch verwijderen van dood hout of de introductie van (nieuwe) boomsoorten. De ingrepen die de mens in het verleden op het bos pleegde, in combinatie met natuurlijke factoren, bepalen de actuele toestand van een bos. Inzicht in hoe een bos vroeger werd beheerd, draagt bij tot een beter begrip van bossen vandaag. Bovendien biedt een beter inzicht in het historische bosbeheer de mogelijkheid om bij het natuurbeheer van oude bossen aan te knopen bij vroegere beheervormen, op voorwaarde dat ze bijdragen tot een duurzaam beheer of zelfs een toename van de natuurlijke soortenrijkdom.

VRAAGSTELLING

Bij het uitstippelen van een beheerplan staan bosbeheerders voor beleidskeuzes waarin soms uiteen-

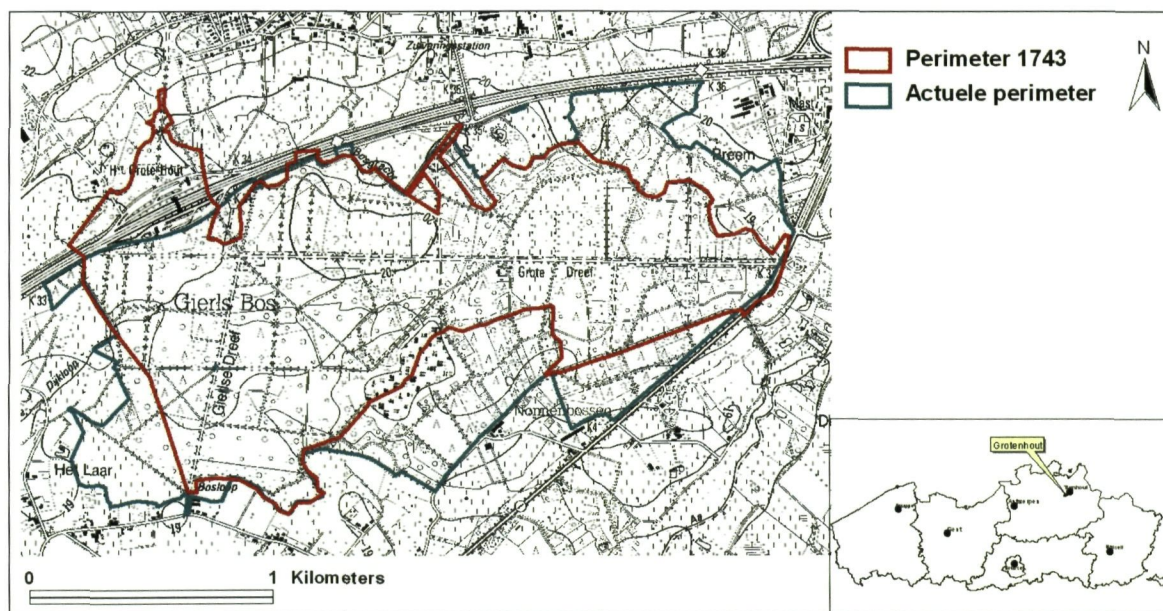

lopende overwegingen een rol spelen. Voor wie een oud bos beheert, zijn deze keuzes mogelijk nog complexer, omdat de beslissing voor deze of gene beleidskeuze ook door historische overwegingen kan worden beïnvloed. Een oud bos draagt immers de sporen van historisch bosbeheer. Die sporen kan men niet zomaar negeren. Maar de vraag dringt zich op hoe men daarmee omgaat. Een voorbeeld: in een oud bos treft men ter hoogte van een waterloop de restanten aan van een historisch hooibeemdenlandschap. Kiest men hier voor behoud van dat hooibeemdenlandschap binnen het bos, of gaat men over tot bebossing?

Hoe gaat het beheer om met de aanwezigheid van cultuur- en natuurwaarden in een oud bos? Er bestaan globaal genomen twee strekkingen:

◀▲
Door de
overvloedige
lichtinval in de
lente krijgen
voorjaarsbloeiers
een kans in
het bos,
Grotenhout 2006
(foto O. Pauwels)

▲
Figuur 1:
Situering van
Grotenhout in
de omgeving van
Turnhout
(Antwerpse
Kempen - België)

Het 295 hectare
grote bos is
omgeven door snel-
of gewestwegen, drie
harde grenzen, met
name de E34, de
N140 en de N132.

Met uitzondering
van het stuk ten
noorden van de
snelweg ligt vrijwel
het volledige ancien
regime bos binnen
het domein dat

in 2000 door de
Vlaamse overheid
werd gekocht. 85%
van het huidige bos
is oud bos

Behoud om historische redenen

Men kan ervoor kiezen om de natuur- of cultuurwaarden in een oud bos te behouden of te herstellen omdat ze een grote historisch representatieve waarde hebben. In een oud bos kiest men er bijvoorbeeld voor om een historisch drevenpatroon te behouden, ook al strookt het niet helemaal met het versterken van bepaalde natuurwaarden. Een ander voorbeeld illustreert deze strekking misschien beter. In de Antwerpse Kempen komen vele naaldbossen voor die het resultaat zijn van de bebossing van vroegere heidegronden. Vaak maakt men de keuze om deze bossen om te vormen naar een gemengd loof- naaldbos, omdat die aan de flora en fauna meer aangepaste en gevarieerde habitats biedt. Men zou er evenwel voor kunnen kiezen om enkele van deze heidebossen te behouden, als representatief voorbeeld van de bebossingsbeweging die zich op het einde van de 19de en in het begin van de 20ste eeuw in deze streek massaal voltrok. De naaldbossen die daarvan het resultaat waren, zijn het referentiebeeld voor een typisch boslandschap uit die periode.

Functioneel behoud of behoud om ecologische redenen

Het huidige bosbeheer knoopt vaak opnieuw aan bij elementen uit het historisch bosbeheer, omdat

die een grotere natuurwaarde creëren. Het motief om historische elementen in een oud bos te behouden of te herstellen, is dan niet zozeer ingegeven vanuit puur historische overwegingen. Ecologische motieven zijn in dit geval doorslaggevend.

Mengvormen bestaan uiteraard ook. Zo kunnen historische en ecologische motieven elkaar ook versterken. Een voorbeeld daarvan is het heidebeheer. Heidebeheer maakt gebruik van oude beheertechnieken om het oorspronkelijke landschap te herstellen. De vershraling van heidegronden zorgt voor een vegetatie en fauna die men in andere habitats niet aantreft. Dit maakt de bescherming van overblijvende heiderelicten vanuit ecologisch standpunt waardevol (7). Maar ook vanuit het standpunt van landschapsbehoud is de terugkeer naar oude heidelandschappen zinvol. Tot voor het midden van de 19de eeuw was het heidelandschap in bepaalde regio's dominant aanwezig, zoals in de Turnhoutse regio, de Antwerpse en Limburgse Kempen en in mindere mate ook in de voormalige Brugse veldzone. Door aan een actief landschapsherstel te doen, keert men terug naar een landschap dat gedurende eeuwen representatief is geweest voor deze regio's (8).

Het is de vraag is of we dezelfde betrachtingen kunnen nastreven voor oude bossen. Is het mogelijk en

wenselijk om een oud boslandschap te herstellen en daardoor een habitat opnieuw te creëren? Welke implicaties zou de terugkeer naar een oud boslandschap hebben voor het actuele bosbeheer? Deze vragen zijn pertinent voor vele oude bossen. In dit artikel toetsen we onze bevindingen aan het historisch onderzoek van een oud bos, meer bepaald Grotenhout in de Antwerpse Kempen.

In dit artikel gaan we na hoe Grotenhout er in vroegere eeuwen heeft uitgezien en welke veranderingen het intussen heeft ondergaan. Daarom zetten we de volgende stappen:

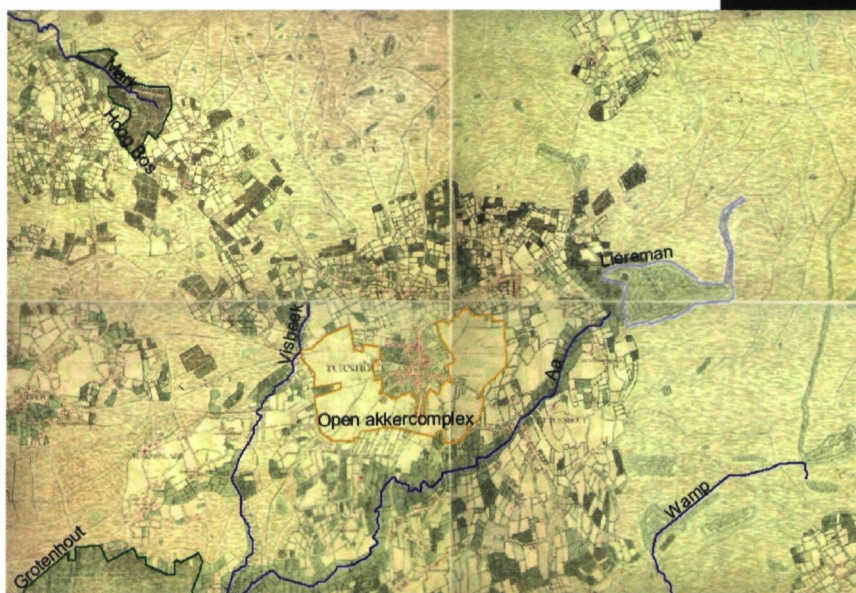
- Reconstructie van het oude boslandschap. Door onderzoek naar het rijke archiefmateriaal over Grotenhout wordt de evolutie van het bos gereconstrueerd: hoe zag het bos er vroeger uit en hoe werd het beheerd? We proberen ons een beeld te vormen van het bos op verschillende tijdstippen in het verleden.
- Vergelijking tussen het actuele en het vroegere bos: welke historische elementen zijn nog aanwezig in Grotenhout? Welke elementen van continuïteit en discontinuïteit zijn er?
- In welke mate zal het historische boslandschap in de toekomst worden hersteld?

HET LANDSCHAPSBEELD IN DE OMGEVING VAN GROTENHOUT (einde van de 18de eeuw–20ste eeuw)

Het Turnhoutse landschap was tot het midden van de 19de eeuw overwegend een heidelandschap. De omgeving van Turnhout wordt op landschappelijk vlak gekenmerkt door (zie figuur 2):

- een uitgestrekt, niet-omheind heideareaal dat als gemene grond werd beheerd door de bewoners van Turnhout, Oud-Turnhout, Arendonk en de omliggende gehuchten;
- versnipperde venen in de heide;
- een open akkercomplex aan de oost-, zuid- en westkant van de bewoningskern;
- omheinde private percelen landbouwgrond ten noorden van Turnhout;
- natte hooilanden langs de Aa;
- een versnipperd bosareaal, met uitzondering van het 240 ha grote domeinbos Grotenhout. De kleine percelen bos markeren de grens tussen het cultuur- en het heideareaal.

Opvallend is de aanwezigheid van het open akkercomplex dicht bij de stadskern. Het ontbreken van omheiningen tussen de velden wijst op gemeenschappelijke begrazing van de akkers na de oogst (9).

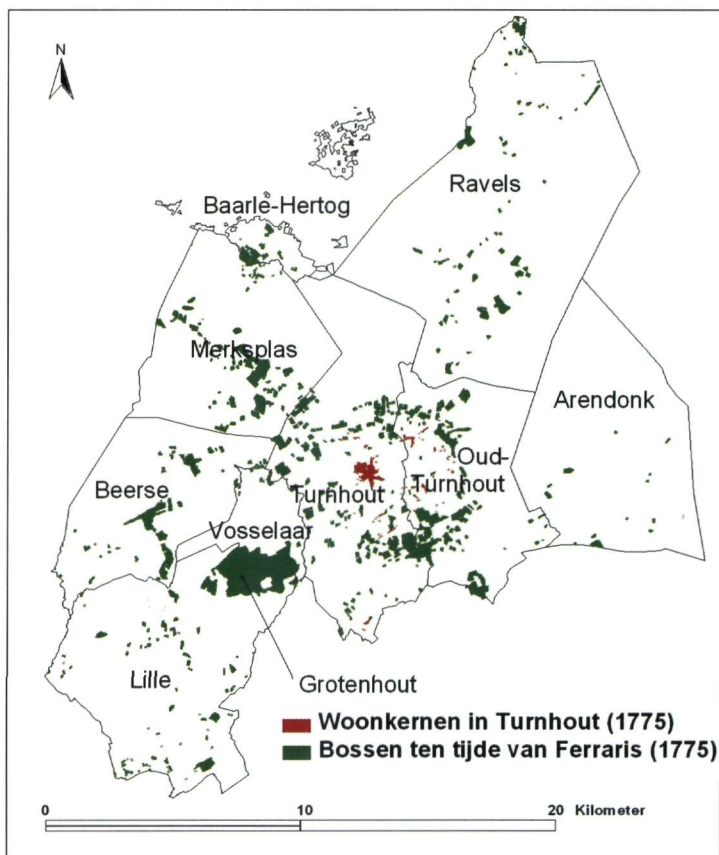
▲
Figuur 2:
Turnhout en
omgeving op het
einde van de 18^{de}
eeuw.

Tussen 1771 en
1778 karteerde
generaal de Ferraris
de toenmalige
Zuidelijke

Nederlanden in
opdracht van de
Oostenrijkse keizerin
Maria-Theresia.
Dit is de oudste

gebiedsdekkende
kaart van
de Zuidelijke
Nederlanden
© Gemeentekrediet,
NGI

▼
Figuur 3:
Bos in het oude
Land van Turnhout
op het einde van
de 18de eeuw
Bron:
De Keersmaecker
et.al. 2001

Terwijl de kleine, met hagen omgeven landbouwpercelen ten noorden en ten zuiden van Turnhout jongere heideontginningen zijn uit de late middeleeuwen tot de 18de eeuw, was het open akkercomplex een vroege ontginning (mogelijk 12de eeuw).

Van bosarm naar bosrijk

De Turnhoutse regio was op het einde van de 18de eeuw een bosarme regio: slechts 5.2 % van de oppervlakte was bebost. In een brede ring rondom de stadskern van Turnhout lagen kleinere bospercelen. Een gelijkaardige ring van bosjes, maar dan in kleiner formaat, situeerde zich rond het dorp Ravels-Eel. Eén boscomplex valt op door zijn uitgestrektheid, met name Grotenhout. Het bos sloot geografisch aan bij een uitgestrekt heidegebied, dat door de bewoners van zes omliggende dorpen – Vosselaar, Gierle, Lille, Vlimmeren, Wechelderzande en Beerse- gemeenschappelijk werd beheerd (zie figuur 3). Vandaag bestaat ruim 22% van de totale oppervlakte van de Turnhoutse regio uit bos, een percentage dat beduidend boven het Vlaamse gemiddelde van 10.5% bosareaal uitsteekt. De jonge bossen situeren zich op voormalig heideareaal.

Restanten van het 18de-eeuwse landschap

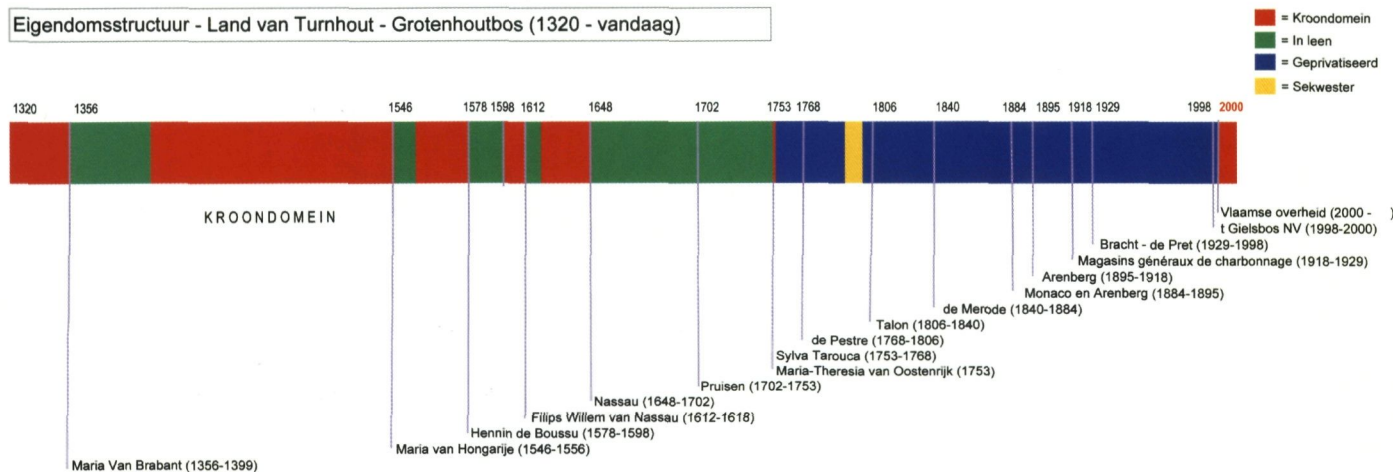
In het Turnhoutse landschap van vandaag herkennen we nog weinig van het 18de-eeuwse landschap. De stadskern is in de loop van de 19de-20ste eeuw sterk uitgebreid ten nadele van het middeleeuwse open akkercomplex en de heideontginningen uit het Ancien Regime. De voormalige ring van kleine bosnippers rond de stadskern is verdwenen. Het meest opvallende kenmerk is de drastische inkrimping van het heideareaal, ten voordele van bossen en landbouwgronden. Het heideareaal is grotendeels teruggedrongen tot natuurgebieden, zoals de Liereman, het Turnhoutse vennengebied, de Goorkens. Door de grootschalige bebossing sinds het midden van de 19de eeuw is het bosareaal jong: 91% van het bosareaal is jonger dan 150 jaar.

Grotenhout is een uniek oude boscomplex van enige omvang in de omgeving van Turnhout. In 2000 kocht de Vlaamse overheid 295 ha van Grotenhout aan. Een deel ervan – zo'n 70 ha – is bestemd als toekomstig bosreservaat (10). Grote delen van Grotenhout zijn oud bos met een grote wetenschappelijke waarde en een flora die wezenlijk verschilt van recente bossen.

Vóór 2000 was Grotenhout in handen van particulieren, vaak behorend tot de hoge adel, zoals de prinsen de Merode, van Arenberg en van Monaco. In 2001 werd het bos voor het eerst opengesteld voor publiek.

▼
Figuur 4: Eigendomsevolutie van Grotenhout (1320-vandaag)
Bron: Ministerie van Financien, Akred, gewestelijke directie Antwerpen, Primitief kadaster Vosselaar en Gierle (vanaf het begin van de 19de eeuw); DE KOK H., Politieke geschiedenis van Turnhout tot 1794, in Turnhout: groei van een stad, Turnhout, 1983, p. 79-116

Eigendomsstructuur - Land van Turnhout - Grotenhoutbos (1320 - vandaag)

GEVALSTUDIE GROTENHOUT. HET BOSLANDSCHAP OP VERSCHILLENDE TIJDSTIPPEN IN HET VERLEDEN

Evolutie tot een productiebos

Een bos kon in het Ancien Regime drie functies hebben: jacht-recreatie; houtproductie; en bevoorrading van omwonenden door middel van gebruiksrechten. Al naargelang de sociale status van de eigenaar, de nabijheid van zijn verblijfplaats bij het bos en de aanwezigheid van bepaalde omgevingsfactoren -zoals de bevolkingsdichtheid, bosrijke of bosarme omgeving, de beschikbaarheid van eventuele alternatieve brandstoffen- won de ene of de andere functie aan belang. Op lange termijn kunnen er verschuivingen tussen deze functies optreden.

15de-16de eeuw: tekenen van niet-optimaal economisch beheer

In het geval van Grotenhout lag de klemtoon in de 15de-16de eeuw eerder op de jacht en veel minder op de economische betekenis van het bos. Grotenhout was naast het Zoniënwoud één van de domeinbossen van de hertog van Brabant. In sommige periodes werd het bos-samen met de domaniale molens, de pachthoeven, het kasteel en de warande van Turnhout- in leen gegeven aan een vertrouweling of een verwant van de vorst (zie figuur 4), in ruil voor een wederdienst van de leenman of als financieel duwtje in de rug. Het erfelijke leen keerde terug naar het kroondomein als de leenman of leenvrouw kinderloos stierf.

Als domeinbos genoot Grotenhout een zekere status. De administratie van de vorst regelde het domeinbeheer. Belangrijke beleidsorganen waren de Rekenkamer en de Raad van Financiën. Terwijl de Raad van Financiën instond voor de algemene leiding en het personeelsbeleid van de vorstelijke domeinen (11), was de Rekenkamer meer betrokken bij het domeinbeheer zelf, vooral via een netwerk van lokale en centrale rentmeesters. Zo stond de rentmeester van het Land van Turnhout in voor het beheer van Grotenhout. Hij kreeg zijn instructies van de Rekenkamer in Brussel en overlegde regelmatig, bijvoorbeeld over het onderhoud van de domeingoederen of over de houtkap. Om wanbeheer te voorkomen hield de Rekenkamer een oogje in het zeil en controleerden de auditeurs van de Rekenkamer de boekhouding van de lokale rentmeesters (12).

► Grotenhout was één van de eerste bossen in deze regio waar eerst met het aanplanten en sinds 1667 met het inzaaien van dennen werd geëxperimenteerd. Denaanplantingen hebben er echter nooit het overwicht gekregen. Het bos heeft altijd zijn karakter van loofbos behouden (foto O. Pauwels)

Grotenhout was niet alleen een domeinbos, het was bovendien één van de vijf privé-jachtgebieden van de vorst in het hertogdom Brabant. Volgens het Brabantse jachtrecht was de jacht sinds 1356 geen exclusief adellijk voorrecht. Elke geboren en getogen Brabander mocht in het hertogdom op klein wild jagen, terwijl de stedelijke burgerij ook het jachtrecht op groot wild kreeg (13). De toenmalige hertogin van Brabant was er evenwel in geslaagd om enkele van haar eigen bossen en jachtgebieden vrij te verklaren van dit "jachtrecht voor iedereen". Deze bossen en jachtgebieden noemde men sinds het midden van de 14de eeuw de vrije waranden of vrijwouden. In deze vrije warandes en vrijwouden was de jacht uitsluitend voorbehouden aan de hertog van Brabant of aan de persoon die het gebied in leen had. In 1367 werd voor het eerst een lijstje met de erkende vrijwouden of vrije waranden bekend gemaakt: Zoniënwoud, Moorselloo, Zaventerlo, Meerdaalwoud en Grotenheyst (14). Grotenhout werd in 1430 aan het lijstje toegevoegd. Het statuut van vrijwoud en vrije warande gaf een zekere uitstraling aan deze bossen en jachtgebieden. Als privé jachtterrein van de heer, waarop niemand anders mocht jagen, hadden zij een bijzonder statuut. Dat maakte Grotenhout zeer aantrekkelijk voor de jacht.

In de jaren dat de hertog van Brabant in het kasteel van Turnhout verbleef, zoals in het begin van de 15de eeuw, organiseerde hij jachtpartijen op groot wild in Grotenhout en op konijnen van de Turnhoutse warandes (15). Het verblijf van de vorst in de omgeving van Grotenhout stimuleerde de jacht. Verbleef hij er niet, dan leverde men sporadisch reëen uit Grotenhout aan de hertogelijke hofhouding in Brussel en werden de gebieden voor de jacht op konijnen, patrijzen en veldhoenders verpacht (16). De verzorging van het wild blijft tot diep in de 16de eeuw een belangrijke taak voor de boswachters in Grotenhout: in jaren van grote droogte of van strenge, langdurige winters voederden zij het wild bij, om het bestand op peil te houden (17).

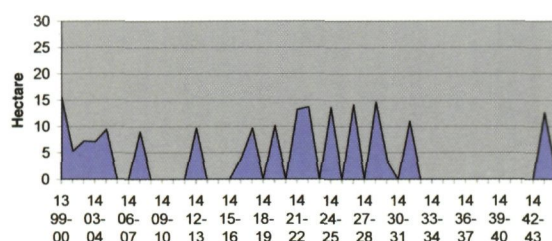
Omgekeerd evenredig met het belang van de jacht stond het geringe belang van de commerciële houtproductie in Grotenhout in de 15de-16de eeuw. Slechts een klein deel van de beschikbare houtvoorraden kwam op de markt. De grafieken in figuur 5 brengen de onregelmatige en beperkte houtkap in het bos in beeld. In de 15de eeuw werd tijdens sommige jaren 10 à 15 hectare op stam verkocht, in andere jaren helemaal niets. Na 30 jaar was slechts 135 hectare of ongeveer 70% van de beboste op-

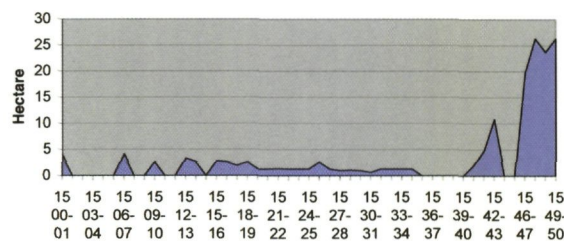

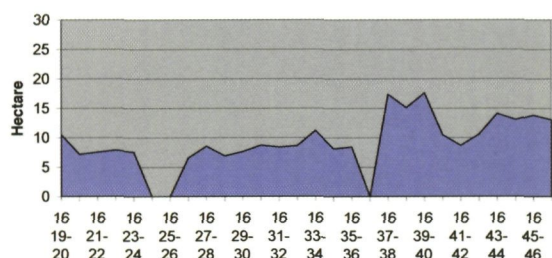
Houtkap in Grotenhout 1399-1445

Houtkap in Grotenhout 1500-1550

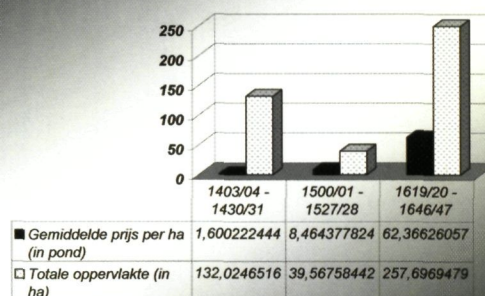

Houtkap in Grotenhout 1619-1647

Verkoop van schaarhout in Grotenhout.

Gemiddelde prijs per ha en totaal gekapte oppervlakte in 27 jaar.

▲
Figuur 5:
Deze grafieken
brengen de
oppervlakte in
beeld die jaarlijks
voor commerciële
doeleinden in
Grotenhout werd
gekap. Het hout
werd op stam

verkocht aan de
meestbiedende.
Naast het hout
dat voor de markt
was bestemd, kapte
de rentmeester in
opdracht van de
vorst brandhout
en bomen voor
de bouw en het

onderhoud van
bezzittingen van
de vorst in de
omgeving van
Turnhout. Het
volume dat hiervoor
werd gekapt, is
niet gekend en
kan daardoor niet
worden weergegeven

in de bovenstaande
grafieken. Bovendien
werd in de eerste
helft van de 17^{de}
eeuw massaal
veel zwaar
constructiehout
gekap voor
militaire
versterkingen en

de belegering van
Breda in 1624-26
en 1637. Het hout
dat voor militaire
doeleinden werd
gekap werd niet in
de verkoopsijfers
opgenomen, zodat
het reëel gekapte
houtvolume in de

17de eeuw veel
hoger ligt dan
de grafiek doet
uitschijnen.
De reconstructie
van de houtkap
gebeurde op
basis van de
domeinrekeningen
voor het Land van

Turnhout: Algemeen
Rijksarchief Brussel,
Rekenkamer nrs.
5182-5190, 5201-
5212, 5229-5231;
Rekenkamer
Vlaanderen en
Brabant nrs. 2494-
2496

pervlakte gekapt en dat is bijzonder weinig in vergelijking met andere bossen in het graafschap Vlaanderen (18). Vandaag ligt de gemiddelde omlooptijd van hakhout rond 8 à 12 jaar. Een eeuw later kromp de capaciteit nog verder in. Dit alles wijst op een niet-optimaal economisch beheer van het bos in de 15de-16de eeuw.

Een duidelijke verklaring van dit fenomeen is er niet. Mogelijk was het economische belang van het bos ondergeschikt aan de jachtfunctie. Ook andere factoren kunnen een invloed hebben gehad.

a) De bevolking beschikte in de Turnhoutse regio over een alternatieve brandstof onder de vorm van turf, die gewonnen werd in venen op de gemene heide (19). Daardoor was de vraag naar brandhout niet zo groot (20).

b) Naast de commerciële houtwinning was Grotenhout belangrijk voor de productie van brand- en constructiehout voor het kasteel van Turnhout en

voor het onderhoud van de andere domeinbezzittingen van de vorst in de omgeving. Welk houtvolume hiervoor gekapt werd, valt niet te achterhalen. Waarschijnlijk mag deze rol van zelfvoorziening niet worden onderschat en lag het totaal gekapte houtvolume hoger dan de grafieken in figuur 5 doen uitschijnen.

c) Mogelijk overschatten we de beboste oppervlakte in Grotenhout en dus ook de aanwezige houtvoorraden. Het bos telde in de 15de-16de eeuw verschillende open plekken. De te kappen oppervlakte was dus ook kleiner en leverde een kleiner houtvolume op.

17de-19de eeuw: omvorming tot een productiebos
In de 17de-18de eeuw wint de houtproductie in Grotenhout aan belang. Er wordt veel systematischer en meer gekapt. Einde 16de-begin 17de eeuw komt Turnhout, en dus ook Grotenhout, in de frontlinies van de oorlog tussen de Zuidelijke en de

protestantse Noordelijke Nederlanden te liggen. Het bos wordt plots cruciaal voor militaire versterkingen en voor de levering van hout aan troepen die in de omgeving van Turnhout hun kampen opslaan. In de strijd om Breda in 1624-26 en 1637 leverde Grotenhout honderden karrenvrachten zwaar constructiehout voor de bouw van bruggen en houten versterkingen. Bovendien kampte de vorst, die nog steeds eigenaar was van Grotenhout, met financiële problemen en dus werd er in de domeinbossen druk gekapt en verkocht om de rekening in evenwicht te houden. Daardoor raakte de houtkap in het tweede kwart van de 17de eeuw ernstig verstoord.

Rond het midden van de 17de eeuw normaliseerde de situatie. Tegelijk veranderde Grotenhout definitief van eigenaar. Na 1648 kwam Grotenhout niet meer terug naar het kroondomein (zie figuur 4). Voor de daaropvolgende eigenaars was Grotenhout meer dan ooit een inkomstenbron, vooral door de

verkoop van hout. De houtverkoop differentieerde naar soort: hakhout en opgaande eiken werden in afzonderlijke verkopen naar de markt gebracht. In die periode startte de introductie van commercieel interessante houtsoorten, die op korte tijd een zo groot mogelijk en aan de markt aangepast houtvolume produceerden. Grotenhout is een voorbeeld waar heel vroeg begonnen werd met de inplanting van uitheemse boomsoorten, een trend die zich vooral vanaf de 19de eeuw in versneld tempo zou doorzetten. Niet toevallig gebeurde dit voor het eerst na 1648, in een periode dat de Nassaus eigenaar waren van Grotenhout. Van de Nassaus is bekend, dat zij in hun bossen experimenteerden met de introductie van de grove den. Zo gebeurde ook in Grotenhout, vermoedelijk het eerste bos in de Zuidelijke Nederlanden waar de grove den kunstmatig werd aangeplant (21). Het "genetische traject" dat de den in de Kempen aflegde, begon in Nürenberg, waar men in de 14de eeuw al experimenteerde met het inzaaien van dennenzaad in

▲
In een middel-
houtbos staan
oudere opgaande
bomen op relatief
grotere afstand
van elkaar.
Door de niet
volledige kroonsluit
krijgt het om
de 8 à 12 jaar
gekapt hakhout
voldoende lichtinval.
Middelhoutbeheer
komt sinds het
begin van de
20ste eeuw
niet meer voor
in Grotenhout

bospercelen. In 1515 liet Hendrik van Nassau een Nürenbergse dennenzaaier met zakken dennenzaad naar Breda komen om ter plekke de mogelijkheden te onderzoeken. De dennenbossen die daaruit ontstonden, zijn de brongebieden voor de aanplant van de grove den in de Kempen. In Grotenhout experimenteerde Nassau eerst met het overplanten van mastbomen uit Breda. In 1667 liet hij er voor het eerst dennenzaad uitzaaien. De den had als voordeel dat de soort op vrij korte termijn constructiehout opleverde. Het resultaat van de denaanplantingen was dat in 1743 ongeveer 37 ha of 16% van de bosoppervlakte uit grove den bestond. In 1834 breidde het dennenareaal uit tot 49 ha. De dennenteelt bereikte in Grotenhout pas op het einde van de 19de eeuw zijn hoogtepunt.

In de 18de-19de eeuw werd de houtverkoop nog verder opgedreven, vooral van opgaande bomen, zoals de eik, de es en de grove den. In de 19de eeuw kwam de verkoop van grove den sterk op de voorgrond (22). Waarschijnlijk speelde hier de toegenomen vraag naar mijnhout vanuit het Waalse steenkoolbekken een rol.

Grotenhout is in vijf eeuwen tijd geëvolueerd van een bos met een belangrijke jachtfunctie naar een productiebos. In de 15de-16de eeuw is de verkoop van hout voor de markt beperkt, wat wijst op een niet-optimaal economisch beheer van het bos. Het was zeker mogelijk om meer inkomsten uit het bos te halen door de houtverkoop te verhogen, zonder dat Grotenhout met overexploitatie kreeg af te rekenen. Sinds de 17de eeuw kwam de houtproductie méér op de voorgrond, vooral door de intensifiëring van de verkoop van opgaande bomen, eik, es en grove den. In de 19de eeuw werd de productie van mijnhout belangrijker.

Evolutie van middelhout naar hooghout

In onze huidige perceptie zijn bossen een aaneengesloten bestand met tamelijk dicht bij elkaar staande hoogstammige bomen, maar zo is het niet altijd geweest (23). Hoog hout is slechts één van de moge-

lijke beheervormen van een bos. Vandaag minder goed gekend, maar historisch wel belangrijk is het beheer van hakhout of laag hout. Hakhoutbossen bestaan grotendeels uit jonge bomen of struiken die periodiek laag bij de grond worden afgekap en opnieuw uitlopen. Bij herhaalde kap vormen zich aan de basis brede hakhoutstoven, die eeuwenoud kunnen worden en zelfs na 300 à 400 jaar nog steeds nieuwe uitlopers vormen (24). Hakhoutbossen waren gericht op de productie van grote volumes brandhout. Het hout werd na een korte periode van 5 tot ongeveer 25 jaar gekapt (25).

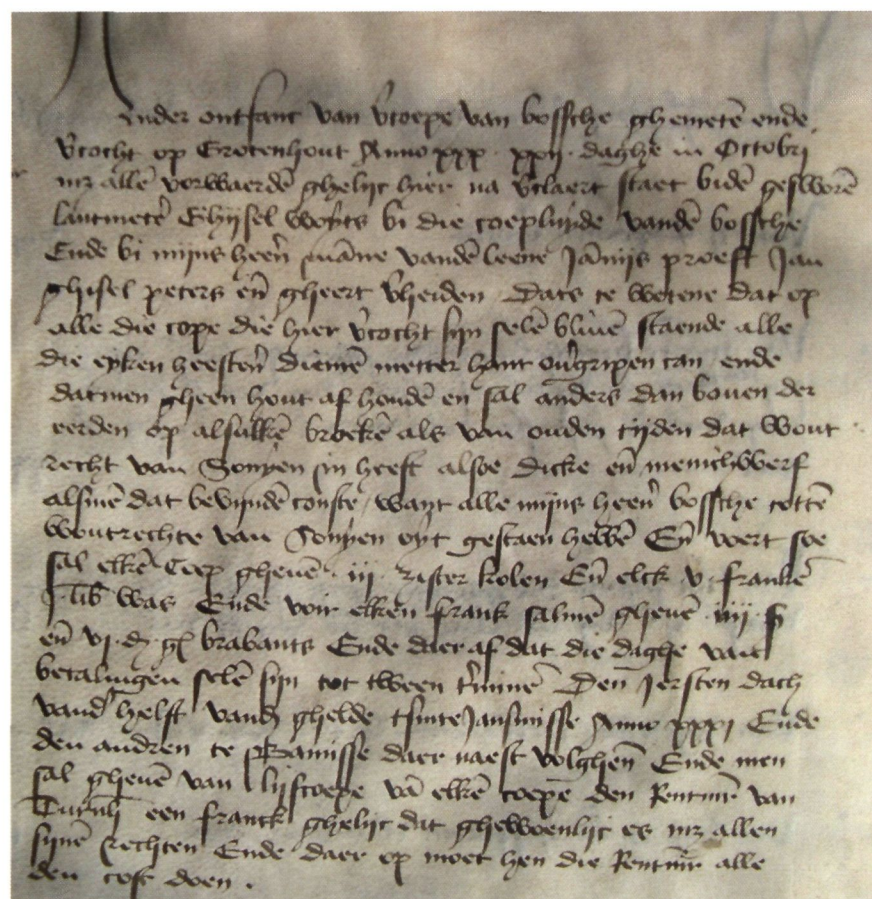
Een middelhoutbos combineert hakhout met hooghout. Onder een ijle laag oudere opgaande bomen groeit een hakhoutlaag. Bij een kap wordt eerst het hakhout weggenomen, waarna een selectieve kap naar leeftijd en sociale positie in de opgaande bomen volgt. Een aantal opgaande bomen blijven van de kap gespaard. Zij vullen de bovenste boomlaag weer aan. Lichtboomsoorten, zoals eik, lenen zich hier goed voor (26). Naargelang de beheerders de klemtoon leggen op de productie van brandhout, dan wel op timmerhout kunnen twee types mid-

delhout worden onderscheiden. Bij het opperhout-rijke middelhout (*futaie sur taillis*) ligt de klemtoon op de boomreserve, dit wil zeggen de bovenlaag van opgaande bomen. In het opperhoutarme middelhout (*taillis sous futaie*) hecht men meer waarde aan de productie van hakhout. De kroonsluiting in de bovenlaag is niet volledig, wat de verjonging en de groei van het hakhout moet bevorderen (27).

Uit de oudste verkoopsvoorwaarden van de 15de-16de eeuw kunnen we afleiden dat Grotenhout als een middelhoutbos werd beheerd (zie figuur 7).

Wie het hout kocht, stond zelf in voor het kappen en ruimen van het perceel. Eerst kapte hij het schaar- of hakhout uit de onderste boomlaag. De gehamerde of geschalmde (28) oudere bomen werden later selectief gekapt, maar altijd moesten een aantal exemplaren als overstaanders in de bovenste boomlaag blijven staan.

"Item salmen laten staen op elc buender bosch XVI plantsoene ende alle eyken heesteren, alle eyken hout groot ende cleyn ten waere dat by den tymmerlieden by advise van den rentmeester in den coep ennich eyken hout geschalmpt waere om af te houden" (29).

Figuur 7:
De oudst overgeleverde verkoopsvoorwaarden in Grotenhout (1430)
Bron:
Algemeen Rijksarchief te Brussel, Rekenkamer nr. 5188, domeinrekening van 1432.

Transcriptie:
Ander ontfanc van vercoepe van bossche ghemeten ende vercocht op Grotenhout anno XXX XXII daghe in octobri in alle vorwaerden ghelyc hier na verclaert staet bider gesworene lantmeter Ghijsel Woyts bi die coepluyde vande bossche ende bi mijne heeren manne vande leene Jannys Proest Jan Ghisel

Peters ende Geert Verheiden. Dats te wetene dat op alle die cope die hier vercocht sijn selen blive staende alle die eyken heesters diemen metten hant omgripen can ende datmen gheen hout afhouden en sal andere dan boven der eerden, op alsulcken broeken als van ouden tijden dat woutrecht van Sonyen in heeft. Ook al zijn de verkoopsvoorwaarden uit 1430 in vergelijking met latere versies opvallend beknopt, toch kunnen we eruit afleiden dat de kopers de jonge eikenheesters of spaartelgen "diemen metten hant omgripen can" op de houw moest laten staan. Zij zouden later doorgroeien

en selectief worden gekapt. Slechts enkele exemplaren groeiden door naar de bovenste etage. Het tekstfragment "datmen gheen hout afhouden en sal andere dan boven der eerden" wijst erop dat de bomen niet werden gerooid, maar als hakhout kort boven de grond werden afgezet. De combinatie van hakhout en spaartelgen wijst op middelhout als bosbeheersvorm. © Algemeen Rijksarchief Brussel. Foto H. Verboven

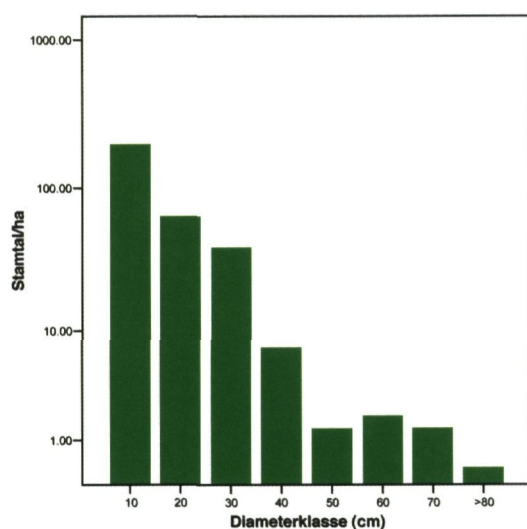
"Item die cooplyden sullen op heure coopen moeten laten staen allet groot hout als eycken, esschen, bercken ende diergelijke die men tymmerhout oft aetboomen [noemt] ende andere boomen wesende van meerder ouderdom dan tgemeyn schaarhout" (30)

De vraag is of Grotenhout een vrij dichte, dan wel een ijle boomlaag had. Het beperkte aantal overstaanders dat in de verkoopsvoorwaarden wordt genoemd, doet vermoeden dat Grotenhout wellicht een vrij open, lichtdoorlatende bovenetage had. Zekerheid krijgen we aan de hand van een inventarisatie van het bosbestand in Grotenhout in 1643 (31). Deze inventarisatie was niet erg verfijnd – alleen de eiken van minstens 115 cm omtrek werden geïnventariseerd –, maar is uniek voor deze periode. De inventarisatie geeft ons toch een idee van de dichtheid van de bovenlaag in Grotenhout in de 17de eeuw. Het bos telde gemiddeld 35,6 eiken van minstens 115 cm omtrek per hectare. Vergelijken we dit cijfer met enkele *plans de balivage* (32) die in de eerste helft van de 20ste eeuw werden opgemaakt, dan zijn 35 eiken per ha vergelijkbaar met de 40 à 50 voorgeschreven reservebo-

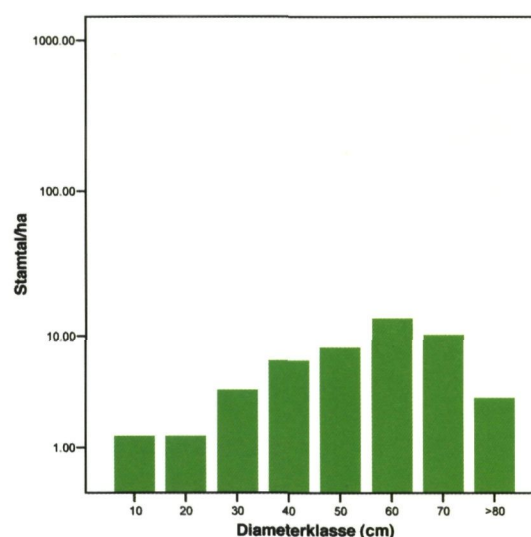
men van vergelijkbare omtrekklassen van opperhout-arm middelhout (33). De niet-gesloten kroonlaag zorgde voor een gunstig lichtregime in het hakhout en gaf het bos een veel lichtere aanblik dan wij vandaag in onze hooghoutbossen gewoon zijn.

Vandaag kennen we Grotenhout als een hooghoutbos. Een vergelijking tussen de actuele en de 19de-eeuwse bestandsopbouw toont deze evolutie op een overtuigende manier aan (34). Zoals blijkt uit figuur 8 had Grotenhout in 1895 een overwegend jong boombestand met een beperkt aantal bomen in de hogere diameterklasse. Door minder frequent te kappen en de overstaanders te laten verouderen, verschoof de hele leeftijdsopbouw van het bosbestand in de loop van de 20ste eeuw: de bovenlaag verouderde. Sinds het wegvallen van de hakhoutcultuur in de loop van de 20ste eeuw is Grotenhout geëvolueerd naar hooghout.

De evolutie naar hooghout is in Vlaanderen zeer algemeen. Niet minder dan 95% van de huidige beboste oppervlakte bestaat uit hooghout, 1% uit hakhout en 2% uit middelhout (35). Door het afnemend economisch belang van hakhout is de om-

▲
Figuur 8.1: Stamtalverdeling voor zomereik in perceel I te Grotenhout in 1895. Deze stamtalverdeling is typerend voor een middelhoutbos uit de 19de eeuw: een zeer groot aantal jonge, opgaande boomjes worden gecombineerd met enkele oudere overstaanders

▲
Figuur 8.2: Stamtalverdeling voor zomereik in hetzelfde perceel in 2003. De leeftijdsopbouw is grondig verschoven. In hetzelfde perceel in Grotenhout treffen we vandaag meer oudere bomen aan met een grotere diameterklasse.

Bron: Nagels A. Vergelijking van de historische en actuele bestandsopbouw in het Grotenhout bij Turnhout, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Faculteit Landbouwkundige en Toegepaste biologische wetenschappen, KULeuven, 2004, p. 32-34

looptijd van hakhout verlengd of is deze beheervorm zelfs helemaal verdwenen (36). De productie van brandhout is op de achtergrond geraakt, naarmate fossiele brandstoffen zoals steenkool en petroleum aan belang wonnen. Omdat in vele bossen de oude hakhoutstoven zijn vervangen door opgaande bomen, zijn de meeste sporen van de eeuwenoude hakhoutcultuur verloren gegaan. Niet alleen hebben onze bossen een heel andere aanblik gekregen, de evolutie naar hooghout heeft bovendien ingrijpende ecologische gevolgen. Lichtmetingen in pas gekapt hakhout hebben aangetoond dat de lichttoevoer twee keer groter is in het voorjaar en zelfs twintigmaal hoger in de zomer dan in hooghout (37). Door het donkerder worden van onze bossen, de toename van strooisel e.d. gedijen lichtminnende planten en diersoorten veel minder goed. Sommige zijn zelfs helemaal verdwenen.

Grotenhout is geëvolueerd van een opperhout-arm middelhoutbos in de 15-17de eeuw, over een dichter middelhoutbos in de 18de-19de eeuw naar hooghout in de 20ste eeuw. In het Ancien regime bestonden de meeste bossen in Vlaanderen uit hakhout of middelhout. Omdat hakhout in de loop van de 20ste eeuw economisch niet langer rendabel was, zijn de meeste hakhout- of middelhoutbossen verdwenen of omgevormd tot hooghout. Grotenhout is geen uitzondering op deze evolutie. Door de sterk verminderde lichttoevoer in hooghoutbossen is de biotoopgeschiktheid voor lichtminnende plant- en diersoorten sterk verminderd.

▲
In Grotenhout
komen sinds de
jaren 1930 opnieuw
verschillende open
plekken in het
bos voor

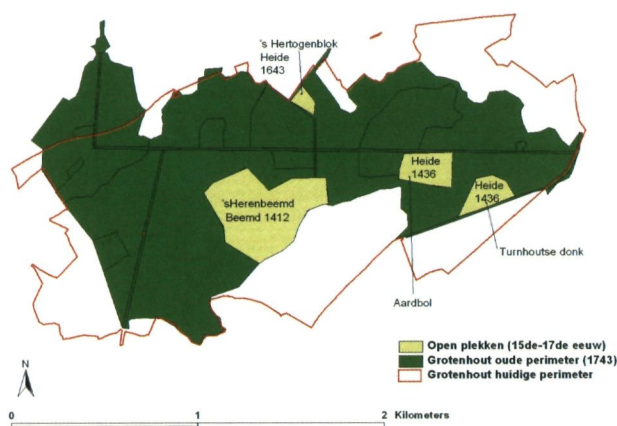

Evolutie van een open, mogelijk gedegraded naar een gesloten, gecompartmenteerd boslandschap

Tot het midden van de 17de eeuw was Grotenhout een bos met verschillende open plekken tussen het middelhout (zie figuur 9). Ongeveer 40 hectare (17%) binnen de toenmalige perimeter van het 240 hectare grote bos werd tussen 1396 en 1643 omschreven als heide of als beemd. Bij gebrek aan eigen hooilanden in de omgeving van Turnhout liet de vorst in 1416 een bosperceel van 16 hectare rooien en gebruiksklaar maken als beemd. Dit perceel kreeg sindsdien de benaming 's Herenbeemd. Zowel 's Herenbeemd als de heideachtige open plekken poogde men in de loop van de 16de-17de eeuw te herbebossen, maar zonder veel resultaat. Opvallend is de gedaanteverwisseling die het bos heeft ondergaan bij het begin van de 18de eeuw. Uit die periode dateert de oudste kaart van Grotenhout (1733). Daarin wordt het bos voorgesteld als een aaneengesloten boscomplex, met hier en daar jonge denaanplantingen op locaties die voorheen heide waren (38). Deze situatie bleef grotendeels zo tot het midden van de 20ste eeuw, toen als gevolg van grootschalige ontginningen opnieuw interne open

ruimtes ontstonden ter grootte van ongeveer 25% van het domein (39). Door deze ingreep zijn vooral naalddhoutpercelen vervangen door graslanden (40). Van een viertal locaties zijn we zeker dat de open plekken opnieuw aansluiten bij de situatie van vóór de 18de eeuw (41).

Niet alleen telde het bos tot het midden van de 17de eeuw verscheidene open plekken, mogelijk waren de bospercelen in Grotenhout ook gedegraded onder invloed van begrazing. In de 15de-16de eeuw werd het bos vrij intensief begraaasd door paarden (zie figuur 11). Eén paard per drie ha bos is een behoorlijk hoge ratio, zelfs als de paarden niet het hele jaar door in het bos graasden (42). De graasdruk werd in Grotenhout nog verhoogd door de aanwezigheid van wild, vooral reeën, in het bos. Het kan niet anders dan dat deze begrazing schade aan de houtproductie heeft toegebracht. Paarden verkiezen weliswaar grazige vegetaties, maar bij gebrek aan dergelijke begroeiing eten zij ook jonge boomtwijgen, houtige planten of schillen zij de schors van de bomen (43). Zeker in pas gekapte hakhout- of middelhoutbestanden kan begrazing heel wat schade aan de verjonging van het bosbestand toebrengen door vraatschade aan zaailingen

▲
Figuur 9.1:
Open plekken in
Grotenhout
(15de-17de eeuw)

▲
Figuur 9.2:
De oppervlakte
niet-bos in het
actuele Grotenhout

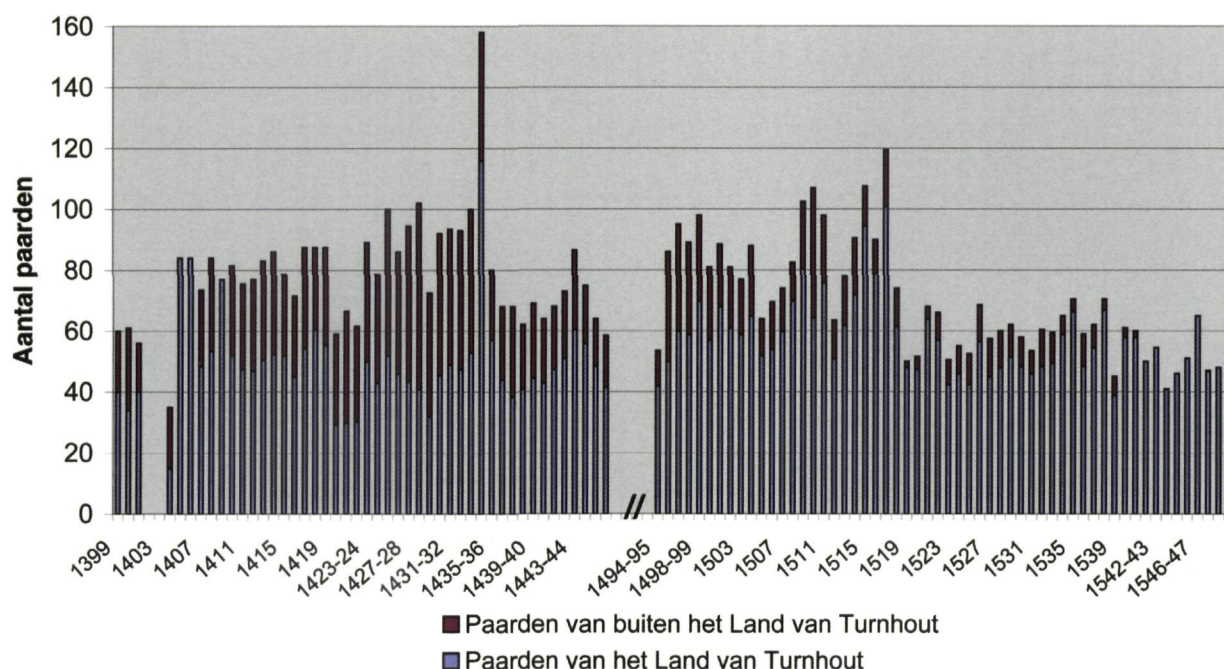
Tot het midden van de 17de eeuw bestond ongeveer 40 hectare of 17% van de bosoppervlakte uit heide of beemd. Het boslandschap was vrij open, afgewisseld met open plekken en mogelijk gedegraded als gevolg van begrazing door paarden in het bos.

Dit figuur geeft de ligging van open plekken in Grotenhout indicatief, dus niet precies weer. De reconstructie is gebeurd op basis van 15de- en 16de-eeuwse toponiemen en locaties die bekend stonden als beemd of heide in het bos, en die we op kaart konden lokaliseren met behulp van aanduidingen op 18de en 19de-eeuwse kaartmateriaal. Eén heidegebied van ongeveer 15 hectare, met name Vrymselaar, konden we niet lokaliseren.

Bron: Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer nr 5229; Algemeen Rijksarchief Brussel, Kaarten & Plattegronden in handschrift nr. 733 en Ministerie van Financiën, Akred, gewestelijke directie Antwerpen, Primitief kadaster van Gierle en Vosselaar

Beweiding door paarden in Grotenhout

Figuur 11: Grotenhout werd in de 15de-16de eeuw jaarlijks begraaasd door een 50 à 80tal paarden, waarvan omwonenden de eigenaars

waren. Het was één van de zeer weinige gebruiksrechten die het "gemene volk" op het bos kon doen gelden, ook al waren zij er geen eigenaar van.

Gaandeweg werden de gebruiksrechten die grotendeels op gewoonten berustten, ook op schrift gesteld. Een ordonantie van 1572 is het eerste bosregle-

ment specifiek voor Grotenhout. Vóór dit jaartal viel Grotenhout waarschijnlijk onder toepassing van het keurboek van Zoniën, ook voor wat de toepas-

sing van de gebruiksrechten betrof. De begrazing van een bos uitsluitend door paarden is eerder uitzonderlijk

of door het vertrappelen van het plantgoed. De schadelijke gevolgen van begrazing kan mogelijk de moeizame herbebossing van heidepercelen verklaren. Begrazing behoudt immers de interne structuurverschillen, zoals open plekken in het bos. Bovendien onderschrijft het de eerder geformuleerde stelling dat de houtproductie in Grotenhout tot de 17de eeuw niet de belangrijkste doelstelling van de bosbeheerders was. De rol van Grotenhout als jacht- en graasgebied was wellicht belangrijker. Dit alles roept het beeld op van een boslandschap dat vrij open is, naar analogie met bijvoorbeeld het *New Forest*, een 20.000 ha groot heide- en bosgebied in het Zuid-Engelse graafschap Hampshire dat al sinds de 11de eeuw door pony's, andere herbivoren en groot wild extensief wordt begraaasd (44). Begrazing leidt tot meer variatie in het bos, niet alleen omdat grazers open plekken in stand houden, maar ook omdat zij niet overal even intensief grazen of de percelen even intens betreden. Begrazing door paarden was één van de gebruiksrechten

die de omwonenden in Grotenhout deden gelden. In vergelijking met andere bossen was Grotenhout onderhevig aan slechts een beperkt aantal gebruiksrechten. De omwonenden mochten er dood hout sprokkelen en wie er zijn paarden wilde laten grazen, kon dat alleen tegen betaling (45). Beweiding van bossen door dieren was een zeer traditioneel en algemeen gebruik (46), ook in bossen zoals het Zoniënwoud en Grotenhout, die tot het kroondomein behoorden. Dat alleen paarden er in het bos graasden, is eerder uitzonderlijk. In vele gevallen was het veebestand samengesteld uit verschillende diersoorten, zoals varkens, hoornvee, schapen en paarden (47). Naarmate de houtproductie in Grotenhout aan belang won, kwam het voortbestaan van de gebruiksrechten onder druk te staan. Vermoedelijk rond 1730 verdween de beweiding door paarden er definitief. Ook deze ontwikkeling blijkt vrij algemeen te zijn (48). Als gevolg van landbouwvernieuwingen en veevoederteelten, nam de begrazing in bossen in het algemeen af (49).

Grotenhout was in de 15de-16de eeuw een open en – onder invloed van begrazing – een vrij gedegradeerd bos. Ongeveer één vijfde van de oppervlakte bestond uit beemden of heideachtige vegetaties.

Door bebossing van open plekken en het stopzetten van begrazing door paarden in de 18de eeuw evolueerde Grotenhout naar een meer gesloten bos.

DE INTRODUCTIE VAN VREEMDE OF NIEUWE BOOMSOORTEN

In de beheervisie op oude bossen wordt vaak gekozen voor het verwijderen van uitheemse soorten (50), met de bedoeling om terug te keren naar de oorspronkelijke inheemse, streekeigen boomsoortensamenstelling. Met behulp van historisch onderzoek kan grosso modo worden nagegaan welke soorten oorspronkelijk voorkwamen, vóór de mens exoten in bossen introduceerde (51). Omdat de verjonging in middeleeuwse en ancien regime bossen grotendeels spontaan gebeurde, zijn deze historische soorten meer dan waarschijnlijk een weerspiegeling van de soorten die van nature in de omgeving voorkwamen. Technieken als inboeten of bijplanten

kwamen in Grotenhout zeker al van in de 16de eeuw voor, maar het plantmateriaal was afkomstig van te dicht beboste percelen uit Grotenhout zelf (52).

Eik was van in de 15de eeuw de dominante boomsoort in Grotenhout, zowel in de boomlaag als in het hakhout. Andere veelvoorkomende boomsoorten in de boomlaag waren es en in mindere mate berk en els. Els werd eerder op vochtige bodems ingezet. Wilgen kwamen voor als aanplantingen langs de grachtkanten in Grotenhout.

Soorten die in Grotenhout wel voorkwamen maar in de bronnen slechts zelden werden vernoemd, staan hieronder in tabel opgelijst.

Rond het midden van de 17de eeuw duiken in het archiefmateriaal over Grotenhout andere boomsoorten op dan voorheen. Opvallend zijn de vermeldingen van beuk en esdoorn. Esdoorn is ten noorden van Samber en Maas waarschijnlijk niet inheems (53). De soort werd vanaf de tweede helft van de 18de eeuw en versneld sinds de tweede helft van de 19de-20ste eeuw in vele bossen ingeplant. Dat de soort al in 1640 in Grotenhout voorkomt, is dus vroeg. Het is opvallend dat esdoorn opduikt in Grotenhout op een moment dat ook andere boomsoorten, zoals den en waarschijnlijk ook beuk, in het bos worden geïntroduceerd. Mogelijk gaat het hier om een vroege introductie.

Tabel 1: Minder frequent voorkomende boomsoorten in Grotenhout

Soort	Middel-nederlandse benaming	Oudst bekende vermelding in Turnhoutse archieven	Bron
Ratelpopulier	Klatelaar	1515-16	RK 5204/2 f° 35 v°
Boswilg	Werf	1549	RK 5212
Haagbeuk	Herselteer	1623	SAT Grotenhout I
Spork		1623	SAT Grotenhout I
Esdoorn		1640	RK 5231/4
Grove den (uitheems)	Mast	1667	De Kok 1985
Beuk		1687	SAT Grotenhout I
Grauwe abeel (uitheems)?		1726	SAT Grotenhout II
Kerselaar		1722	SAT Grotenhout II
Linde		1737	SAT Grotenhout II
Spar (Fijnspar?) (uitheems)		1746	SAT Grotenhout IV
Europese Lork (uitheems)		1754	De Kimpe 2002, bijlage 2
Olm (pas gezaaid plantsoen)		1774	SAT 1150
Fijnspar (uitheems)		1888	De Kimpe 2002

◀ Verschillende percelen in Grotenhout liggen op natte gronden. Onderzoek wijst voorlopig uit dat bossen in het Ancien Regime vaak waren teruggedrongen op waterrijke gronden, die zich niet goed leenden voor akkerbouw of andere teelten

Beuk is een boomsoort die ongeveer 3000 jaar geleden vanuit het zuiden tot in onze streken is doorgedrongen (54). De oudste vermelding van beuk in Grotenhout dateert uit 1687 (55). Voorheen hebben we nooit een verwijzing naar deze boomsoort in de bronnen aangetroffen. Er zijn twee mogelijke verklaringen voor deze late vermelding van beuk. a) De Keersmaeker wijst erop dat deze soort was ondervertegenwoordigd in middelhoutbossen, omdat de hoge kapfrequentie beuk benadeelde tegenover eik (56). De omvorming naar hooghout bevordert de uitbreiding van boomsoorten als beuk en gewone esdoorn, zoals dat eerder in het Meerdaalwoud werd bevonden (57). Mogelijk is het opduiken van beuk en esdoorn als “nieuwe” boomsoorten in Grotenhout een uiting van de omvorming naar een dichter bosbestand. b) Mogelijk kwam beuk niet van nature voor in Grotenhout en is de 17de-eeuwse beuk het resultaat van een introductie, samen met de aanplanting van esdoorn en grove den in dezelfde periode. Tot op het einde van de 19de eeuw kwam beuk slechts sporadisch voor in Grotenhout.

De voorbije 200 à 300 jaar heeft de mens een grote invloed gehad op de boomsoortensamenstelling in de bossen van Vlaanderen. Deze trend is begonnen in de tweede helft van de 17de eeuw met aanvaankelijk sporadische aanplantingen van grove den, met

ondermeer Grotenhout als één van de eerste bossen in de Zuidelijke Nederlanden waar deze soort bewust werd ingezaaid. Sinds de 19de eeuw is de introductie van uitheemse soorten in een hogere versnelling geschakeld, vooral van commercieel interessante soorten. De soortensamenstelling in Grotenhout is duidelijk beïnvloed door de mens. Verschillende soorten die er anno 2005 voorkomen, zoals de Amerikaanse eik, de Amerikaanse vogelkers, de grove den, de lork, zijn kunstmatig geïntroduceerd en hebben de oorspronkelijke soortensamenstelling sterk gewijzigd. De grote wijzigingen in de bestandsopbouw situeren zich in de 20ste eeuw. Er is een duidelijke toename van de diversiteit aan soorten, ten nadele van de traditionele zomereik. Vooral het aantal eiken is sterk gereduceerd, minder het grondvlak van de bomen. Wat erop wijst, dat vooral de leeftijd en de diameterklasse is toegenomen. Er zijn nog maar weinig jonge zomereiken. Er komen vandaag meer boomsoorten voor dan pakweg 200 jaar geleden, maar dit ten nadele van de inheemse soorten. De –zij het beperktere– aanwezigheid van eik is een restant van de vroegere boomsoortensamenstelling.

Krachtlijnen

Grotenhout heeft een vrij grote transformatie door gemaakt tussen de 15de en de 21ste eeuw. Het bos is

geëvolueerd van een structuurrijk, extensief begraasd middelhoutbos met verschillende open plekken in de 15de-16de eeuw naar een hooghout met een vrij belangrijke aanwezigheid van kunstmatig geïntroduceerde boomsoorten in de 21ste eeuw. De invloed van de mens op het bos blijkt reeds uit het 15de-eeuwse archiefmateriaal vrij groot te zijn. Omdat de menselijke invloed duidelijk in het bos zichtbaar is in bijvoorbeeld de bedrijfsvorm, maar de vegetatie grotendeels spontaan ontwikkeld en inheems, mogen we het bos in die periode bestempen als "rest-natuurlijk" (58). Heel veel elementen uit het middeleeuwse en ancien regime bosbeheer zijn vandaag verdwenen. Van de hakhoutlaag in het vroegere middelhoutbos zijn weinig sporen terug te vinden. Begrazing door paarden is sinds de 18de eeuw uit het bos gebannen en de boomsoortensamenstelling is gewijzigd door het aandeel uitheemse boomsoorten. De belangrijkste wijzigingen zijn in de onderstaande tabel samengevat.

De breuklijn in het bosbeheer situeren we rond (het midden van) de 17de eeuw. Niet toevallig valt deze periode samen met een verandering van status en van eigenaar. Grotenhout behoorde tot 1648 tot het kroondomein. Voor de hertogen van Brabant,

die in de 15de-16de eeuw sporadisch in het kasteel van Turnhout verbleven, was de jacht belangrijk. Sinds het midden van de 17de eeuw werd het bos quasi ononderbroken in leen gegeven aan particulieren, die de klemtoon meer op de houtproductie legden.

Grotenhout is één van de zeldzame oud-boscomplexen in de noordelijke Antwerpse Kempen. De vraag is in hoeverre de evolutie van dit bos gelijk of verschilt met de ontwikkelingen in oude bossen in het voormalige graafschap Vlaanderen (59). Stemmen onze bevindingen voor het Turnhoutse bos overeen met de ontwikkelingen die in Vlaanderen plaatsvonden, of zijn er opvallende verschillen? Het belangrijkste verschilpunt tussen dit bos en het bosbeheer in Vlaanderen is het niet-optimale economische beheer van het bos in de 15de-16de eeuw. Terwijl de economische ontwikkeling en een grote vraag naar brand- en constructiehout de bosdynamiek in het graafschap Vlaanderen bepaalde (60), werd in het 15de-16de-eeuwse Grotenhout de houtproductie verwaarloosd. Slechts een klein deel van de aanwezige houtvoorraden verscheen op de markt. Eigenaardig, want de regio was arm aan bossen en daarom bestond de verwachting dat de vraag

Tijdsdimensie: evolutie van Grotenhout – referentiebeelden uit verschillende periodes

15 ^{de} -16 ^{de} eeuw	17 ^{de} -18 ^{de} eeuw	19 ^{de} -20 ^{ste} eeuw
Grotenhout had een vrij open boslandschap met verschillende open plekken in het bos. Door extensieve begrazing met paarden en groot wild bezat het een rijke structuur: bos werd afgewisseld met beemden en heide-struwelen.	Het bos verdichtte, ondermeer door (den)aanplantingen op voormalige open plekken.	Sinds de jaren 1930 verschenen opnieuw open plekken in het bos. Graslanden vervingen vele 18 ^{de} -eeuwse naaldhoutbestanden.
De belangrijkste functie van Grotenhout was de jacht. Sinds 1430 was Grotenhout een vrije warande. De houtproductie was ongeschikt aan de jacht.	Evolutie naar een productiebos	Productiebos tot 1930. Nadien werd Grotenhout opnieuw voor de jacht gebruikt.
Flora en fauna zijn inheems. Grotenhout is een eikenbos. Eik domineert, zowel in de boomlaag als in het hakhout. De verjonging gebeurt grotendeels spontaan.	Eik en es blijven belangrijke boomsoorten in de bovenlaag, maar die wordt aangevuld met de kunstmatige introductie van grove den, mogelijk ook van beuk en esdoorn.	De boomsoortensamenstelling weerspiegelt de natuurlijke vegetatie in veel mindere mate. Het soortenspectrum verbreedt, vooral door het aandeel uitheemse boomsoorten.
Grotenhout wordt beheerd als een middelhoutbos.	Grotenhout wordt beheerd als een middelhoutbos.	Omvorming naar hooghout. Sporen van hakhout in de onderste laag verdwijnen grotendeels.

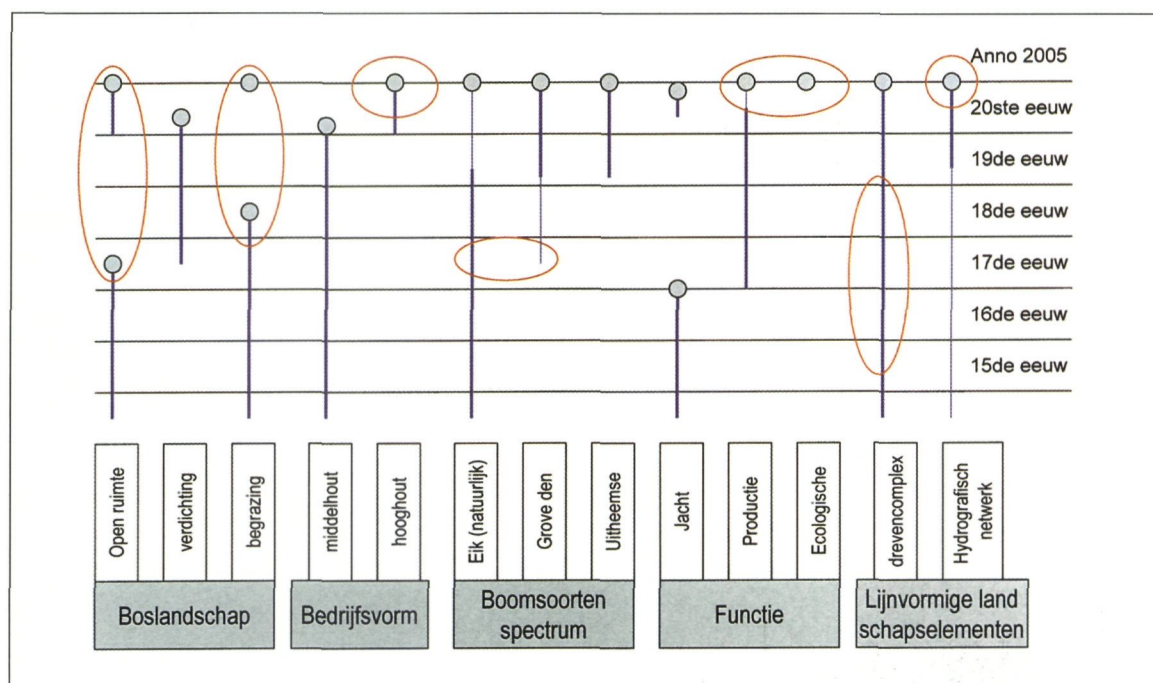

Ruimtelijke dimensie – vergelijking Grotenhout met de “bossen van Vlaanderen”	
Specifiek voor Grotenhout	Gelijkenissen met “bossen van Vlaanderen”
Niet optimaal economisch beheer: de houtproductie was van ondergeschikt belang in de 15 ^{de} -16 ^{de} eeuw	Middelhout is de dominante bedrijfsvorm vanaf de late middeleeuwen tot diep in de 19 ^{de} eeuw.
Begrazing door paarden tot het begin van de 18 ^{de} eeuw	De omvorming naar hooghout in de 20 ^{ste} eeuw gebeurt ten nadele van de hakhoutcultuur.
Beperkte gebruiksrechten in het Ancien Regime	
Vroege introductie van grove den, mogelijk ook van beuk en esdoorn (midden 17 ^{de} eeuw)	

naar brandhout verhoudingsgewijs groot moet zijn geweest. Het gebied had echter uitgestrekte heide en venen waarin turf overvloedig aanwezig was. De behoefte aan brandstof werd blijkbaar opgevangen door de turfwinning (61). Mogelijk kan de status van Grotenhout als kroondomein en privé jachtgebied van de vorst ook een rol hebben gespeeld. De extensieve begrazing van het bos door paarden en groot wild had een nadelige invloed op de houtproductie, waardoor de houtvoorraden kleiner waren dan wij verwachtten.

SPOREN UIT HET VERLEDEN IN HET HUIDIGE GROTENHOUT

Het huidige boslandschap is vrij sterk bepaald door ingrepen in het 19de-20ste-eeuwse bosbeheer. Die ingrepen hebben de historische restanten uit een verder verleden gereduceerd. Grotenhout bestaat uit sporen uit de middeleeuwen en het Ancien Regime, in combinatie met 19de-20ste-eeuwse elementen (zie figuur 12). Vooral in zijn bestandsopbouw, structuur en bedrijfsvorm draagt het bos de stempel

▲
Figuur 12:
Het huidige land-
schap in Grotenhout
is opgebouwd met
elementen die in
verschillende perio-
des zijn ontstaan.

De rode cirkels zijn
elementen die in de
huidige beheersvisie
op het bos worden
behouden of her-
steld.

Dit schema is
geïnspireerd op
DIRKX J. Historische
ecologie van De Brand
en De Mortelen
(Noord-Brabant),
(Alterra-rapport 391),

Wageningen 2001
en VERVOET J.A.J.
Inleiding tot de
historische geografie
van de Nederlandse
cultuurlandschappen,
Wageningen 1986

van de voorbije 100 à 200 jaar. Vandaag is Grotenhout geen middelhoutbos meer. Door de omvorming naar hooghout is het oorspronkelijke karakter van middelhout verloren gegaan. De struik- en kruidlaag zijn vrij goed ontwikkeld, maar de sporen van de oude hakhoutlaag zijn grotendeels verdwenen.

Grotenhout heeft altijd het karakter van een loof-boombos behouden, in tegenstelling tot de jonge naaldbossen (<150 jaar) op voormalige heidegronden in de Antwerpse Kempen. Hoewel hij aan belang heeft ingeboet, is zomereik, wat grondvlak en volume betreft, nog steeds de belangrijkste soort in Grotenhout. De grove den – die reeds sinds de tweede helft van de 17de eeuw in Grotenhout werd ingezaaid – komt in sommige bestanden als hoofdboomsoort voor, maar doorgaans niet meer op de oorspronkelijke 17de-eeuwse locaties (62).

In het huidige Grotenhout komen opnieuw open plekken voor, na een onderbreking van twee eeuwen waarin het bos verdichtte. De bestemming van deze plekken is evenwel sterk veranderd. Vandaag zijn de meeste open plekken – met uitzondering van de vijver ter hoogte van 's Herenbeemd – graslanden. Tot midden 17de eeuw waren de meeste open plekken boshooilanden of heideachtige vegetaties.

Na een onderbreking van 200 jaar wordt opnieuw voorzichtig aangeknoopt bij de oude traditie van extensieve begrazing in het bos. De schaal waarop dit gebeurt, is evenwel veel beperkter en de paarden zijn vervangen door runderen.

Het drevencomplex is in de loop van de 19de eeuw heel sterk uitgebreid. Tot in de 18de eeuw werd het bos door drie dreven doorsneden voor de ontsluiting richting Vosselaar-Beerse, Gierle en Turnhout. Het aantal kilometer weg in het bos is verlengd van 5.5 km in 1743 naar 29 km anno 1998 (63).

Het grachtennetwerk is in Grotenhout goed bewaard gebleven. Het merendeel van het actuele 50 km lange grachtennetwerk is aangelegd vóór het midden van de 18de eeuw. Toen al werd de oorspronkelijke bedding van twee beken, de Bosloop en de Bremloop, verlegd (64). Bij de verzorging van het hakhout behoort ook het onderhoud van drainagegreppels en dat verklaart waarom in oude bossen vaak vele greppels en grachten aanwezig zijn (65). Restanten van dergelijk rabatten treft men nog steeds aan in Grotenhout. Eveneens goed bewaard is de oude bosgracht, die de bosgrenzen van vóór de 18de eeuw markeert.

IN WELKE MATE WORDT HET VROEGERE BOSLANDSCHAP IN DE TOEKOMST HERSTELD?

In het beheerplan voor Grotenhout wordt resoluut de kaart getrokken van het herstel van de ecologische functie van het bos (66). Omwille van de grote natuurwetenschappelijke waarde van het bos worden de bijzondere flora en fauna-elementen minstens behouden en bij voorkeur versterkt. De beheerkeuzes die hieruit voortvloeien, impliceren een gedeeltelijke terugkeer naar het begin-17de-eeuwse Grotenhout, aangevuld met elementen uit de 19de-20ste eeuw.

De volgende geplande beheeringrepen zullen een gedeeltelijke terugkeer naar boslandschap uit de 17de eeuw bewerkstelligen:

▲
Het merendeel van
het 50 km lange
grachtennetwerk is
aangelegd voor het
midden van de
18de eeuw

– de sterke reductie van het aandeel uitheemse soorten, maar met het behoud van grove den op een beperkt aantal locaties waar die vandaag nog als hoofdboomsoort bestaat. Door uitheemse soorten te kappen of te ringen, zullen aanwezige inheemse soorten door natuurlijke verjonging nieuwe vestigingskansen krijgen.

– behoud van de basisstructuur van het grachtenstelsel

– behoud en versterking van de bestaande grote open ruimtes in het bos. De actuele open plekken zijn ontstaan in de 20ste eeuw, maar ze sluiten voor een stuk opnieuw aan bij de gevarieerde bosstructuur uit de 15de-begin 17de eeuw. De totale oppervlakte open ruimte blijft ongeveer gelijk. Sommige open plekken komen gedeeltelijk op dezelfde locaties voor. Maar de oorspronkelijke 24 hectare heideachtige vegetatie wordt niet opnieuw hersteld. Op 38 hectare wordt opnieuw een maa- en of extensief grasbeheer ingevoerd, deels extensief.

De volgende elementen uit het beheerplan zullen in de toekomst de 19de-20ste-eeuwse situatie bestendigen:

– behoud van het hooghout. Door selectief kappen zal er evenwel opnieuw een meer ongelijkjarig boombestand ontstaan. De oorspronkelijke hakhoutlaag wordt niet opnieuw hersteld.

– het uitgebreide wegnnet. De terugkeer naar het uiterst beperkte wegnnet uit de 17de eeuw, bestaande uit drie dreven, zou impliceren dat ongeveer 24 km weg zou moeten worden afgesloten en verbossen. Dit is om ecologische redenen en omwille van de toegankelijkheid niet haalbaar. Er is wel gekozen voor een vermindering van de lengte van het wegnnet, maar niet zo drastisch.

Nieuwe elementen die in geen van de hierboven geschetste referentiebeelden passen, zijn:

– de keuze voor nulbeheer (67) in 70 ha bosreservaat. Vlaanderen kent geen bossen waar sinds de late middeleeuwen niet door de mens is ingegrepen. Van Grotenhout weten we dat de mens al sinds het einde van de 14de eeuw er bewust zijn stempel op drukte. Nulbeheer heeft tot doel inzicht te krijgen in de natuurlijke processen van een bos, zonder dat de mens ingrijpt.

– de keuze voor vergroten van het volume dood hout. Tot begin 20ste eeuw gingen mensen frequent dood hout sprokkelen uit Grotenhout, een recht dat zij van oudsher bezaten. Dood hout was waardevol brandhout en dat bleef dus nooit liggen in het bos. Het versterken van de ecologische kwaliteit van een bos is de reden waarom vandaag wordt gekozen voor het behoud van dood hout. Allerlei or-

ganismen die gebonden zijn aan dood hout vinden er een habitat.

Grotenhout is een voorbeeld van een functioneel landschapsherstel. Er wordt opnieuw aangeknoopt bij sommige elementen uit het 17de-eeuwse boslandschap, maar ook uit de 19de-20ste eeuw. Het leidmotief is het behoud of herstel van natuurwaarden. Er wordt dus niet teruggekeerd naar het referentiebeeld van het bos uit één bepaalde periode en dat hoeft ook niet. In het geval van Grotenhout lijkt ons dat niet haalbaar en bovendien niet wenselijk. Dit zou immers een zeer offensieve herstelstrategie impliceren. Hier volgen enkele voorbeelden van zware en controversiële ingrepen die dan zouden moeten plaatsvinden.

Gesteld dat men zou willen terugkeren naar de bedrijfstvorm van vóór de 20ste eeuw, dan impliceert dit ondermeer een omvorming van hooghout naar middelhout. Maar het beheer van een middelhoutbos is arbeidsintensief. En bovendien is in het actuele bos de uitgangssituatie voor de omvorming naar middelhout niet optimaal, omdat de oude hakhoutstoven verdwenen zijn en er aanzienlijk zou moeten worden gekapt om de bovenlaag minder dicht te maken.

Een ander voorbeeld is het herstel van open plekken. Vandaag bestaat ongeveer 26% van de beboste oppervlakte in Grotenhout uit open ruimte, akkers en weide. Dit percentage ligt iets hoger dan het open-ruimte areaal uit de 15de-16de eeuw. Van een viertal locaties zijn we zeker dat de open plekken eveneens gelegen zijn op voormalige boshooilanden of open heideachtige vegetaties. Door begrazing en/of maaibeheer kunnen plekken open worden gehouden. Maar kappen in het bos om opnieuw open plekken te creëren, is op zijn minst controversieel (68). Een open plek herstellen, alleen omdat er in het verleden op diezelfde locatie ook een open plek bestond, is niet voldoende als motivatie. Het herstel is pas verantwoord als er op die plek voldoende voorwaarden aanwezig zijn – zoals de aanwezigheid van zaadbanken, plantensoorten en vochthuishouding – om op die site bedreigde of oorspronkelijke vegetatietypes opnieuw te kunnen ontwikkelen.

Een landschap is doorgaans een mix van elementen uit verschillende periodes. Het is een organisch gegroeide combinatie van tijdslagen die over elkaar heen liggen en waaruit sommige elementen blijven verder bestaan en andere niet. Terugkeren naar een referentiebeeld van een boslandschap uit één bepaalde periode is in die zin heel kunstmatig.

Nr. 138
Bijlage bij
M&L 25/3
mei-juni
2006

Tentoonstellingen

Marjan Buyle

TENTOONSTELLING EN BOEK LEPER À LA CARTE

Erfgoedcel Leper stelt een nieuwe publicatie voor. *leper à la Carte, de leperse vestingen in kaart gebracht* bundelt de mooiste historische kaarten uit de collecties van het Stadsarchief en het Stedelijk Museum van Leper. Tegelijk loopt in het Stedelijk Museum de gelijknamige tentoonstelling met een selectie van de interessantste kaarten uit de verzameling van het Stedelijk Museum.

Naar aanleiding van de publicatie van het boek *leper à la Carte* ontruimt het Stedelijk Museum de grote zaal op de gelijkvloerse verdieping om er een ruime selectie uit de collectie kaarten en plannen van Leper te tonen. De kaarten worden er niet chronologisch

gepresenteerd maar thematisch, bijvoorbeeld de drie kaarten van het bisdom Leper, de prenten van Guillaume du Thielt en de citadel van Leper, of in confrontatie: bezoekers zullen het grote stadsplan uit 1564 – een gezicht in vogelvlucht – kunnen vergelijken met het kadasterplan uit 1853 of met een luchtfoto uit 2006. De twee zeer zeldzame plannen van Leper uit 1847, uitgegeven door de elkaar beconcurrerende leperse kranten *Le Propagateur* en *Le Progrès* worden voor het eerst naast elkaar getoond.

leper à la Carte is een project van Erfgoedcel Leper in samenwerking met het Stadsarchief en het Stedelijk Museum van Leper. Met steun van Stad Leper, de Vlaamse Gemeenschap en het Interreg III b-project Septentrion.

Iedereen kent de vestingen van Leper, maar weinig mensen zijn vertrouwd met het papieren erfgoed dat ermee verbonden is. In het Stadsarchief en het Stedelijk Museum wordt een unieke collectie historische kaarten en

plannen van de 16de tot de 19de eeuw bewaard. Ze bevatten een schat aan informatie over de geschiedenis van de vestingstad en de kunst van het karteren. *leper à la Carte* wil deze collectie de aandacht geven die ze verdient.

Oude kaarten zijn visueel heel attractief. Vroeger besteedden cartografen veel aandacht aan vormgeving. Historische kaarten zijn sierlijk en kleurrijk en meestal ook heel gedetailleerd. Kleine versierselen in de marge van de kaart vertellen soms hele verhalen. Een afbeelding van Maria in stralenkrans op een kaart over het Beleg van Leper, illustreert het geloof in een miraculeuze interventie van Onze-Lieve-Vrouw van Thuyne. Andere kaarten dragen verwijzingen in zich naar de kaartmaker zelf. Zo had Nicolaas Visscher de gewoonte om een bootje op de kaart te verstoppen als toespeling op zijn eigen naam. En Vedastus du Plouich en Sanderus tekenden alleen rook bij schoorstenen van huizen waar ze goed ontvangen waren.

Op de tentoonstelling zijn authentieke stukken te zien uit de collectie van het Stedelijk Museum: hele mooie exemplaren die maar zelden het depot verlaten.

In het boek *leper à la Carte* komen verschillende verhaallijnen samen. Heel wat kaarten zijn gemaakt uit militair-strategische overwegingen, als hulpmiddel bij de uitwerking van een goed aanvals- of verdedigingsplan voor de stad. De evolutie in de uitbouw van de vestingstad is gemakkelijk te volgen aan de hand van opmerkelijke landschapselementen. De vestingmuur, de *uterste veste*, de grachten-gordel, overstromingsgebieden, het glacis, naderingsloopgraven. Ooit zijn ze voor het eerst op de kaart verschenen maar de veranderingen die ze in de loop van de eeuwen hebben ondergaan zijn minstens even sprekend. *leper à la Carte* vat tien eeuwen leperse vestinggeschiedenis samen.

Toch documenteren de kaarten niet alleen vestingbouwkundige ingrepen en veldslagen. Er valt ook heel wat op

© Collectie Stedelijk Museum Leper

te zien over het sociaal-economische, het religieuze of het culturele leven in de vestingstad. De groei en bloei van leper, het belang van religieuze ordes, de manier waarop de stad werd gepercipieerd: het zijn allemaal thema's die zijdelings worden aangeraakt. Het is immers niet toevallig dat cartografen zo vaak de neiging hadden om kerken en de lakenhalle te groot af te beelden en dat vraagt een woordje uitleg.

Maar *Ieper à la Carte* heeft het vooral ook over de kaarten zelf, over de kaartmakers en over de cartografie. Hoe evolueerde deze discipline? Wie was er betrokken bij het maken en het verspreiden van kaarten? Welke conventies werden er gehanteerd? Wanneer deden de typische kaartsymbolen als de windroos of de schaalstok hun intrede? Oude kaarten vragen een andere lezing dan de kaarten van vandaag. De 'A la Carte'-stukken aan het einde van ieder hoofdstuk gaan verder in op zulke thema's. *Ieper à la Carte* is een must voor kaartfanaten en leperlingen die zich graag verdiepen in de geschiedenis van hun stad. Zij zullen het boek wellicht van voor naar achteren willen lezen. Maar de lezer kan ook *à la carte* een keuze maken uit de talloze kaarten en plannen. De teksten zijn heel toegankelijk geschreven zodat ook de leek er wat aan heeft. En zelfs wie nooit aan lezen toekomt, kan nog altijd genieten van de honderden kwaliteitsvolle afbeeldingen uit meer dan zeventig kaarten.

Ann Vanrolleghem, *Ieper à la Carte, de Ieperse vestingen in kaart gebracht*, Ieper, 2006, 256 p. Het boek is een uitgave van de Erfgoedcel Ieper en kost € 20. Het boek is te koop in het Stadsarchief, het Stedelijk Museum of de Dienst Toerisme. Bestellen via de post kan ook, via de Erfgoedcel Ieper, Grote Markt 34, 8900 Ieper. Voor inlichtingen: Erfgoedcel Ieper, erfgoedcel@ieper.be tel. 057 239 312. De tentoonstelling *Ieper à la carte* loopt nog tot 19 november 2006 in het Stedelijk Museum van Ieper.

Marjan Buyle

SPREKEN IS ZILVER, KIJKEN IS GOUD SPREEKWOORDEN EN GEZEGDEN, VAN BRUEGEL DE OUDE TOT FREEK DE JONGE

Spreekwoorden en gezegden, vaak beeldend en kleurrijk, nemen al eeuwenlang een belangrijke plaats in binnen onze taal. We treffen ze niet alleen aan in boeken, maar ook in het werk van beroemde kunstenaars, in gebouwen en gebruiksvoorwerpen. De tentoonstelling *Sprekens is zilver, kijken is goud* in het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch laat zien welke kostbare culturele schat er in onze spreekwoorden en gezegden verborgen ligt!

We weten meestal wel wat met spreekwoorden bedoeld wordt, maar de precieze betekenis ervan ontgaat ons. Gelukkig zijn in het verleden veel spreekwoorden en gezegden vastgelegd en uitgebeeld. Zo publiceerde Erasmus al in 1500 de eerste verzameling Nederlandse spreekwoorden. En Pieter Bruegel de Oude bracht in 1559 meer dan honderd spreekwoorden in beeld. Sindsdien bleken spreekwoorden en gezegden een aantrekkelijk onderwerp voor schilders, graveurs, zilversmeden, houtsnijders en tal van andere ambachtslieden.

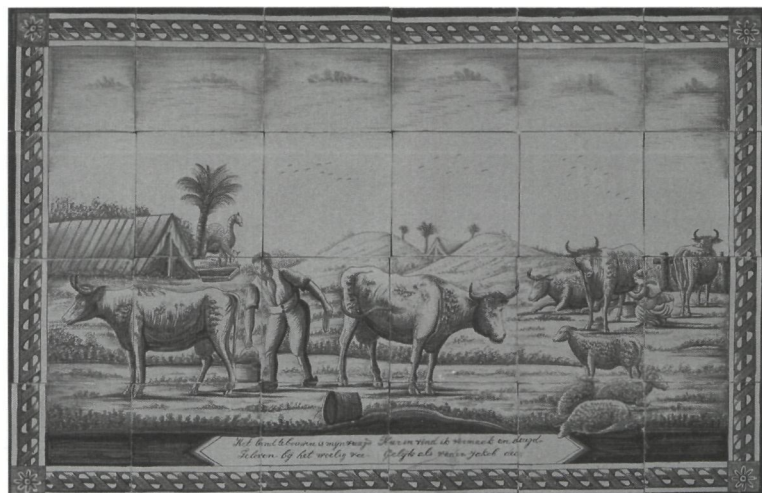

Uithangbord Den Zoeten Inval
(© Noordbrabants Museum 's Hertogenbosch)

De tentoonstelling in het Noordbrabants Museum gaat in op de herkomst en achtergronden van de Nederlandse spreekwoorden en gezegden. Dat gebeurt aan de hand van serieuze én humoristische werken van Noord- en Zuid-Nederlandse topkunstenaars als Bosch, Breughel, Vrancx, Steen, Jordaens, Van de Venne en talloze anderen. Maar ook met behulp van kunstnijverheid, houtsnijwerk, huisraad en gereedschappen. De veelal kostbare bruiklenen zijn afkomstig uit belangrijke musea en particuliere collecties in binnen- en buitenland.

Op een tentoonstelling van kunstwerken met spreekwoorden mag een werk van Jeroen Bosch niet ontbreken. Dankzij de medewerking van het Kup-

Tegeltableau (© Nationaal Tegelmuseum Otterlo)

Jeroen Bosch, *Het veld heeft ogen, het woud heeft oren* (© Kupferstichkabinett Berlin, foto J. Anders)

ferstichkabinett in Berlijn hoeft dat ook niet het geval te zijn. Voor het eerst sinds zeer lange tijd zal daarom weer een onomstreden werk van Jeroen Bosch in zijn geboortestad te zien zijn. Het betreft de beroemde tekening *Het veld heeft ogen, het woud heeft oren*, gemaakt rond 1500. De titel verwijst naar een laatmiddeleeuws spreekwoord uit 's-Hertogenbosch dat ongeveer dezelfde betekenis heeft als de moderne uitdrukking "De muren hebben oren". De strekking ervan is dat iedere mens voorzichtig moet zijn. Je weet maar nooit wie er meeluisteren of meekijken. Jeroen Bosch heeft dit spreekwoord zeer beeldend weergegeven, met ogen in het veld en reusachtige oren aan de bomen in het bos. Of de titel en de boom, die ook voorkomt in het Bossche stadswapen, toespelingen zijn op de naam 's-Hertogenbosch is niet helemaal duidelijk.

De tentoonstelling loopt van 29 april tot en met 3 september 2006 in het Noordbrabants Museum, Ververstraat 41 in 's-Hertogenbosch. Open van dinsdag tot vrijdag van 10-17u, zaterdag, zon- en feestdagen van 12-17u.

Info: www.noordbrabantsmuseum.nl of tel. 073/6877 877.

Bij de tentoonstelling verschijnt een speciaal nummer van het tijdschrift *Kunstschrift* (prijs € 8,90).

Marcel M. Celis

TEGELS IN POTERIE FLAMANDE (1890-1940)

Terwijl rond 1840 in Engeland Herbert Minton reeds enkele jaren experimenteerde om, naar middeleeuwse voorbeelden, vloertegels met slibdecor industrieel te produceren, was de traditionele inlegtechniek in de West-Vlaamse pottenbakkerscentra, waaronder Torhout, nog steeds in gebruik. Toen Minton uiteindelijk en met groot succes in het opzet slaagde, leidde dit bij de meeste Belgische tegelfabrieken al snel tot de overname van de nieuw ontwikkelde aanmaaktechnieken zoals het droogpersen en het bedrukken van tegels. Dit was evenwel niet het geval in West-Vlaanderen waar men aanvankelijk – zoals in de Nederlandse tegelcentra – aan de traditionele technieken en motieven vasthield. Pas na 1900 zette de vernieuwing zich ook hier sterk door. De Kortrijkse pottenbakkerij van ingenieur Laigneil behaalde van dan af heel wat succes met geperste tegels voorzien van

aantrekkelijke arts & crafts- en art nouveaumotieven. De andere centra zouden met wisselend succes dit voorbeeld volgen.

In het *Museum voor Torhouts Aardewerk* vindt ook dit jaar een groots opgezette zomertentoonstelling plaats. Zoals voorgaande jaren wordt ook nu een deelfacet van het Vlaams aardewerk toegelicht. In de voorbije jaren kwam de studie van de zogenaamde *Poterie Flamande* in een stroomversnelling. Vorm en figuratief werk uit diverse centra, zoals Bredene, Brugge, Sint-Niklaas kregen daarbij eindelijk de verdiende aandacht. De tegelproductie van heel wat van deze bedrijven bleef echter onderbelicht. Men was voor meer informatie over de tegel in de *Poterie Flamande* tot nog toe vooral aangewezen op literatuur uit de jaren 1960 en 1970. Wel bracht de baanbrekende studie over Vlaamse haardtegels met slibversiering van W. Tillie, P. De Knock en A. Malfait uit 1987 al heel wat belangrijke informatie bijeen over dit type tegels, maar ook hierbij kwam de productie uit de late 19de en vroeg 20ste eeuw nauwelijks in beeld.

Deze oudere onderzoeken worden door een nieuwe publicatie en de begeleidende tentoonstelling in het *Museum voor Torhouts Aardewerk* grotendeels aangevuld en in een ruime context geplaatst. Samenstellers en auteurs zijn Mario Baeck en Marc Logghe, bijgestaan in hun zoektocht naar materiaal door Roger Verhelle en de Vrienden Museum Torhouts Aardewerk.

Voor de tentoonstelling en het boek werd naast literatuuronderzoek heel wat nieuw bronnenonderzoek verricht naar de tegelproductie van diverse bedrijven waaronder dat van Laigneil, Caesens en Damide-Doyen. Heel wat nieuwe gegevens konden ook worden

afgeleid uit de studie van de vele in openbare en privécollecties maar ook in situ bewaard gebleven tegels en tegelplaten. Ten slotte leverde ook de plaatsing van de meer ambachtelijk georiënteerde West-Vlaamse tegelproductie binnen de ruime context van de hele Belgische tegelindustrie uit de periode 1890-1940 en binnen de context van de heropleving van de kunstkeramiek rond 1900, enkele verrassende nieuwe inzichten op.

De West-Vlaamse tegel uit de periode 1890-1940 bevindt zich duidelijk in een spanningsveld tussen behoud van ambachtelijke traditie en adoptie van industriële processen. Eenzelfde span-

ning is ook terug te vinden op het vlak van de decors, de op de tegels aangebrachte versiering, ook wel vlakornament genoemd. Ook hier merken we naast het behoud van traditionele decors, die vaak teruggaan op middeleeuwse motieven, een onweerlegbare drang naar vernieuwing. Daarbij zijn zowel stijlelementen uit de arts & crafts-, de art nouveau- als de art decobewegingen terug te vinden.

Om tot een goed begrip van deze spanningsvelden te komen, leek het de auteurs en samenstellers wenselijk de West-Vlaamse tegelproductie uit deze periode niet alleen te zien als historische voortzetting van de zogenaamde Vlaamse haardtegel, maar verder, breder en dieper te kijken.

Na een korte historische terugblik op de geschiedenis van de vloer- en wandtegel in onze gewesten, wordt uitvoeriger stil gestaan bij de Engelse industriële tegelproductietechnieken en de vrij snelle overname ervan door Belgische fabrieken in de 19de eeuw. Vervolgens worden de fabrieksorganisatie en de werkomstandigheden in de ambachtelijke aardewerkbedrijven in West-Vlaanderen besproken. Daarna worden ook de diverse technische aspecten van de *Poterie Flamande*-tegel bekeken. Er is daarbij zowel aandacht voor kleisamenstellingen als voor de diverse technieken voor het vormen en decoreren van tegels. Ook het aanbod, de diverse toepassingswijzen en tegeltypes, decors en motieven worden uitvoerig behandeld. Om de duidelijke invloed vanuit de arts & craftsbeweging en de art nouveau beter te kunnen plaatsen, wordt heel wat aandacht besteed aan de

sterke opkomst van de kunstkeramiek-tegel tijdens de opeenvolgende tentoonstellingen van de kunstenaars-groep *Les XX* en later *La Libre Esthétique*, met onder meer werk van Willy Finch, Gisbert Combaz en Georges Lemmen.

Daarna wordt stil gestaan bij de mogelijke invloed van kunstfilosofische ideeën uit de neogotiek, de arts & crafts-beweging en de Belgische art nouveau. Daarbij komen de vernieuwende tendensen in de Sint-Lucas-scholen aan bod, die samen met de ideeën van John Ruskin en William Morris aan de basis liggen van wat, ook door tijdgenoten, de *Kortrijkse School* werd genoemd.

Na de *Kortrijkse Kunstgilde*, die bij de introductie van stijlvernieuwingen in de West-Vlaamse tegelproductie aantoonbaar een belangrijke rol speelde, meer van nabij bekeken te hebben, gaat de aandacht vooral uit naar de "*Kortrijksche Kunstpotterij*" van P.J. Laigne in al zijn facetten. Tenslotte komen ook alle andere bekende productiecentra van *Potterie Flamande*-tegels aan bod.

Voor het onderzoek werd gesteund op het vele voorbereidend werk dat beide auteurs/samenstellers – alleen of in samenwerking – hebben verricht op het brede terrein van zowel het Vlaams aardewerk als de Belgische tegel uit de 19de en 20ste eeuw. Het samenbrengen van de beide specialisaties, heeft duidelijk geleid tot een bredere kennis binnen beide studiegebieden.

De tentoonstelling vindt plaats in het *Museum voor Torhout's Aardewerk*, Ravenhofstraat 5, te 8820 Torhout. Ze is dagelijks toegankelijk (van 9 tot 12 uur en van 14u tot 17u) en loopt van 1 juli tot en met 15 september 2006.

Het lijvige kunstboek, waarin vierhonderd afbeeldingen, is ter plaatse te verkrijgen en kost 30 euro. Voor alle verdere info kan men terecht op het nummer 050/220770.

Inventaris Bouwkundig Erfgoed

Elise Hooft

ACTUALISATIE VAN DE INVENTARIS VAN HET BOUWKUNDIG ERFGOED

De inventaris *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen: een inventaris van het cultuurbezit in Vlaanderen – architectuur* is binnen de monumentenzorgsector steeds een belangrijk werk-instrument geweest, enerzijds omdat het een overzicht biedt van het waardevol bouwkundig erfgoed in Vlaanderen en anderzijds omdat het een referentiekader biedt voor het beschermingsbeleid. Bovendien is tijdens de negende VCM-ontmoetingsdag omtrent niet-beschermd waardevol erfgoed in 2002 gebleken dat de inventaris een belangrijk hulpmiddel is voor het gemeentelijk beleid en de basis kan vormen voor een gemeentelijk reflecteren over het bouwkundig erfgoed.

De inventaris van het bouwkundig erfgoed wordt in de beleidsbrief van Minister Dirk Van Mechelen als een kerntaak van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) naar voor geschoven. Het VIOE werkt op twee sporen aan de inventaris, namelijk enerzijds het beheer en de optimalisatie van het gebruik van de bestaande inventarisgegevens en anderzijds de inhoudelijke aanvulling ervan in het kader van herinventarisatie of aanvullende thematische inventarisatie. De afwerking van de geografische inventarisatie in de provincies Oost- en West-Vlaanderen is een taak van de Afdeling Monumenten en Landschappen en wordt uitgevoerd door de inventaristeams van de RWO-cellen.

Actualisatie

Vooreerst dient het VIOE de bestaande inventarisgegevens, waarvan de data-

bank te consulteren is via de website, te actualiseren, te uniformiseren en te dynamiseren. De actualisatie is een vereiste om de officiële vaststelling van de inventaris mogelijk te maken, zodat deze effectief als beleidsinstrument kan worden gebruikt. Dit is onder meer noodzakelijk om de uitvoering mogelijk te maken van de bepalingen in de wetgeving van de beleidsdomeinen ruimtelijke planning en wonen, waarin de inventaris op drie plaatsen is geïmplementeerd: het "besluit van de Vlaamse regering van 14 april 2000 tot bepaling van de vergunningsplichtige functiewijzigingen en van de werken, handelingen en wijzigingen waarvoor geen stedenbouwkundige vergunning nodig is", het "besluit van de Vlaamse regering van 28 november 2003 tot bepaling van de toelaatbare functiewijzigingen voor gebouwen, gelegen buiten de geëigende bestemmingszone" en het "wijzigingsbesluit van de Vlaamse regering van 25 juli 2000 op het besluit van de Vlaamse regering van 19 december 1996 houdende de subsidiëring van het bouwrijp maken van gronden en de aanleg van de infrastructuur en gemeenschapsvoorzieningen voor sociale woonwijken".

Het VIOE zal de 70.000 inventarisgegevens zoals die nu voorhanden zijn controleren op hun administratieve juistheid. Er moet duidelijk aangegeven worden welke gebouwen onder-tussen gesloopt of vernietigd zijn. Ook wijzigingen van of fouten in de weergave van straat- en huisnummergegevens moeten nagetrokken worden. De gemeentebesturen worden tijdens de actualisatie gecontacteerd voor samenwerking, onder meer voor gegevens over veranderde straatnamen. De geactualiseerde gegevens zullen op twee manieren toegankelijk gemaakt worden. Vooreerst is het de bedoeling dat de aangepaste gegevens via de databank op de website kunnen geconsulteerd worden, wat onder de verantwoordelijkheid van Karolien Driessen valt. Fotograaf Kris Vandevorst zal zorgen voor digitale foto's ter illustratie van de teksten op de databank. Tenslotte zullen alle inventarisgegevens gelokaliseerd worden op

een GIS-laag, een project dat wordt gecoördineerd door Thomas Van Driessche. De bijgewerkte lijsten en GIS-laag zullen de basis vormen voor de officiële vaststelling van de inventaris door de Minister.

In de loop van 2005 voerde de cel inventaris van het bouwkundig erfgoed van het VIOE ter voorbereiding van de actualisatie een pilootproject uit, waarbij de gegevens van Aalst, Bornem, Sint-Niklaas en Sint-Genesius-Rode systematisch werden gecontroleerd. Uit dit project kon geconcludeerd worden dat de inventarisgegevens gepubliceerd in de jaren 1970 en 1980 aan een totale actualisatie toe zijn. Voor de inventarissen vanaf 1990 bleek het efficiënt om enkel de gegevens die niet automatisch op de GIS-laag te lokaliseren zijn, te controleren: circa drieduizend 'items' krijgen onder meer door het ontbreken of de foutieve inbreng van het huisnummer een foutmelding. In maart 2006 zijn Hilde Kennes, Elise Hooft en Veerle Cherretté gestart met de eerste fase van het actualisatieproces, waarbij de gemeenten die opgenomen zijn in publicaties van "Bouwen door de Eeuwen Heen" van de jaren 1970 gecontroleerd worden. Concreet betekent dit dat de volledige provincie Vlaams-Brabant aan bod komt, het arrondissement Aalst en de historische stadsdelen van Antwerpen en Gent. De stand van zaken van de

actualisatie is te volgen op een overzichtskaart op de website.

Inhoudelijke aanvulling

De actualisatie van de inventarisgegevens is op dit moment een prioriteit. Toch wordt ondertussen de inhoudelijke aanvulling van de inventaris ernstig voorbereid. Aan de bestaande inventarisgegevens in de databank zal een thesaurus toegevoegd worden, waarbij aan elk item vaste zoektermen worden gekoppeld. Daardoor krijgt de onderzoeker de mogelijkheid om vanuit de inventarisdatabank een basis voor thematische inventarissen samen te stellen.

De herinventarisatie van de oudste inventarissen, zoals nu reeds in Vlaams-Brabant uitgevoerd wordt door de RWO-cel, zal eveneens ondersteund worden vanuit het VIOE. Deze herinventarisatie is wenselijk omdat de doelstellingen sinds die oudste inventarissen bijgesteld zijn: waar de recentere inventarissen bijvoorbeeld geen chronologische limiet stellen voor de opname van een pand in de inventaris, wordt in de oudste delen de bouwdatum 1840 in acht genomen. Een herinventarisatie zal deze discrepantie tussen de gemeenten kunnen wegwerken.

Het VIOE hoopt met deze verschillende projecten een wezenlijke bijdrage te leveren aan de mogelijkheden van de inventaris binnen de erfgoed-

sector. De optimalisatie van de zoekmogelijkheden in de databank kan een hulpmiddel zijn voor het thematische onderzoek van het bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. De actualisatie van de bestaande inventarisgegevens is een noodzakelijke, erg belangrijke stap in de uitwerking van een doeltreffend erfgoedbeleid.

www.vioe.be

*Suzanne Van aerschoot-
Van Haeverbeeck*

BOUWEN

DOOR DE EEUWEN HEEN PROVINCIE LIMBURG ARRONDISSEMENT MAASEIK

DEEL 19 N 1.

KANTONS BREE – MAASEIK

DEEL 19 N 2.

KANTON NEERPELT

DEEL 19 N 3.

KANTON PEER

Persvoorstelling van

13 februari 2006

in het voormalige casino van Houthalen-Mijn

Deze drie publicaties in boekvorm vormen het sluitstuk van de reeks inventarisdelen gewijd aan de Provincie Limburg. Na Antwerpen beschikt nu ook deze provincie, voor het eerst in haar geschiedenis, over een volledig en systematisch overzicht van haar bouwkundig erfgoed.

De reeks van negen rijk geïllustreerde delen is het resultaat van het onderzoek dat is ingezet in 1975 met opeenvolgende publicaties in 1981, 1990, 1992, 1996, 1999 en 2005. Indrukwekkend en verrassend, voor de genodigden en zelfs voor de auteurs, zijn de cijfers die Dirk Van Mechelen, Vlaams minister Financiën en Begroting en Ruimtelijke Ordening, bevoegd voor Monumenten, Landschappen en Archeologie, tijdens de persvoorstelling heeft vermeld. Zo gaat het om alles samen 5.177 pagina's, geïllustreerd met 2.365 zwart-wit foto's in het boekblok, 134 plannen en 80 kleurenopnamen. De fotoregisters

tellen dan nog eens 6.521 items en brengen hiermee aanvullend beeldmateriaal aan met documentaire waarde. Het geheel zal uiteraard ook voor de latere geschiedschrijving van pas zal komen.

Verder werd ook even teruggegaan op de beginjaren van dit zowat dertig jaar durende onderzoek, dat past in de inventarisatiecampagne opgezet door Minister Rika De Backer, naar aanleiding van het Europees Monumentenjaar 1975. Hiermee werd in Vlaanderen de draad opnieuw opgenomen van experimentele periode van 1965 e.v., gepromoot door professor R.M. Lemaire en C. Pirloot van het toen nog nationale Ministerie van Nationale Opvoeding en Schone Kunsten. Binnen de in 1972 opgerichte Rijksdienst voor de Monumenten- en Landschapszorg kon nu een inhoudelijk en praktisch gecoördineerd inventaristeam aan de slag waarvan de medewerk(st)ers verspreid werden over de provincies Antwerpen, Limburg, Oost- en West-Vlaanderen. Voor de provincie Vlaams-Brabant waren toen reeds de arrondissementen Leuven en Halle-Vilvoorde verschenen in twee delen.

Behouden bleven de oorspronkelijke doelstellingen voor deze nieuwe vorm van "beschermende inventaris" die bedoeld is voor de sensibilisatie van de bevolking én voor alle betrokken overheidsdiensten. De inventaris fungeert in de eerste plaats als werktuig voor de monumentenzorg; het is immers noodzakelijk over een goed overzicht te beschikken om een behoorlijk beschermingsbeleid uit te bouwen. Het is daarbij nooit de bedoeling geweest om al de opgetekende items wettelijk te beschermen; het verzamelde materiaal moet als basis dienen voor een grondige evaluatie waarbij de in het decreet van 1976 aangehaalde criteria en het algemeen belang doorslaggevend zijn. De inventaris is voorts een gids voor de architectuur van de streek en een uitgangspunt voor verdere wetenschappelijke uitdieping.

De methodologie is gaandeweg verfijnd en de selectiecriteria zijn uitge-

breid. In de geest van het toen nog voorbereide decreet van 3 maart 1976 is de chronologische limiet verlegd van ca. 1800 tot in de praktijk ca. 1940, zonder daarom latere waardevolle en bepalende gebouwen of ensembles uit te sluiten. In dezelfde zin wordt meer aandacht besteed aan de "architectura minor" en het industrieel en jong bouwkundig erfgoed. Het in 1975 verschenen "overgangsd deel" van Halle-Vilvoorde, getuigt hiervan reeds in zekere mate.

Terloops kan hier worden aangestipt dat de termen "inventariseren", inventarisatie teruggaan op het middeleeuwse Latijn "invenire" dat niet alleen het pure oplijsten of beschrijvende vaststellen betekent maar ook het bijkomende "ontdekken" en "ontsluiten" inhoudt. Toegepast op ons domein is dit laatste aspect meer relevant en zeker stimulerend.

Het gaat immers niet om het gewoonweg opsommen of compileren; noodzakelijk is de eraan gekoppelde creatieve inbreng die berust op kennis en ervaring, en ook een geoefend oog en visuele ervaring en geheugen veronderstelt. Inventariseren blijft hierdoor een boeiende opdracht die ontsnapt aan elke vorm van routine. Het komt er immers telkens op aan in het studiegebied het bouwkundig erfgoed te *onderkennen* en het in verband te brengen met zijn geografische, geschiedkundige en ruime architectuurhistorische en maatschappelijke context. In die zin ontstaat er ook een interessante wisselwerking tussen de "ontdekte" elementen aangebracht door de inventaris en de verruiming van het begrip bouwkundig en cultureel erfgoed.

Limburg is in dit verband wel een interessant studiegebied, ook al omdat er vaak van uitgegaan werd dat "er daar niet zoveel te vinden is". Bodemgesteldheid, streekeigen materiaal, ontginningswijzen verlenen het landschap zijn typisch karakter en de bebouwing haar eigen nederzettingenpatronen, typologie en variërende vormgeving. Landschappelijk omvat de provincie verscheidene regio's. Droog-Haspengouw ten zuiden en grensoverschrijdend met de provincie Luik, is

met zijn open landschap en vruchtbare leemgrond bijzonder geschikt voor akkerbouw; kenmerkend zijn de grote hoeven gegroepeerd in de dorpen of hun omgeving. Ten noorden ervan vormt Vochtig-Haspengouw met zijn veeteelt de overgang tussen het rijke Haspengouw en de schrale Kempen. Deze laatste regio, die doorloopt in de provincie Antwerpen, heeft twee sub-regio's de Lage Kempen ter hoogte van Zonhoven en Stokrooie en het begrenzend Kempisch Plateau die de lijn Genk-Houthalen volgt. Op de onvruchtbare zandbodems ontwikkelt zich een landschap met moerassen, vennen en vijvers. De Kempense landelijke architectuur beperkt zich tot langgestrekte hoeven in stijl- en regelwerk, een bouwwijze die ook op grotere schaal te vinden is in Vochtig Haspengouw.

Ten westen is het heuvelland van Lummen, in de driehoek Leopoldsburg-Houthalen Lummen, een uitloper van het Brabantse, grensoverschrijdende Hagenland. Ten oosten, ligt dan het grensgebied van het Maasland met zijn alluviale vallei en parallelle en getrapte landschapsstructuur. Van de verschillende hoeven evolueren soms de losstaande bestanddelen van de grotere tot het gesloten type.

Historisch vormde het huidige Belgisch Limburg een soort van lappendeken met kleine steden als Beringen, Bilzen, Borgloon Bree, Hamont, Hasselt, Herk-de-Stad, Maaseik, Peer en Stokkem die deel uitmaakten van het graafschap Loon. Diepenbeek, Alken, Sint-Truiden en Tongeren waren enclaves geregeerd door het Bisdom Luik. Lommel hing af van de hertog van Brabant terwijl Thorn en Rekem tot het Duitse Rijk behoorden. Als gemengd grensgebied werd het herhaaldelijk plat gelopen door voorttrekkende troepen van verschillende grootmachten en andere benden tot het in 1794 werd veroverd door de Fransen en tot 1814 opgenomen werd in het departement van de Nedermaas dat de huidige provincies van Belgisch en Nederlands Limburg omvatte. In het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, omvat "Limburg" vanaf 1815 de beide gebieden die, met uitzonde-

ring van Maastricht, door het in 1830 gestichte België werden bestuurd. Het is pas in 1839 dat, bij het scheidsverdrag van België en Nederland het westelijk gedeelte officieel aan België werd toegewezen en het oostelijke aan Nederland.

Het Arrondissement Hasselt (reeks 6 n)

Dit gebied is in de zomer van 1975 opgestart, als het belangrijke zuidelijke, westelijke en noordwestelijke deel van de provincie. Hasselt en Sint-Truiden zijn in dit arrondissement de enige historische, voorheen omwalde steden met nagenoeg radioconcentrische aanleg. In Hasselt was de omwalling in 1845 afgebroken en vervangen door de "promenade" waaraan burgerlijke openbare en privé-gebouwen werden opgetrokken. De weerslag van de recente economische en administratieve opgang van Hasselt begon toen al op vele plaatsen het in stadsbeeld te bepalen. Oude burgerhuizen en kloostergebouwen ruimen in de jaren 1970 plaats voor nieuwe kantoren en o.m. de Twee Torenwijk. Het centrum van Sint-Truiden had toen nog, zonder al te veel ingrepen zijn historisch karakter weten te behouden. Van de vesting, reeds ontmanteld in de 17de eeuw, bleef het tracé op de meeste plaatsen in de vorm van dreven bewaard. In het noordelijk gedeelte van het gebied waren de steenkoolmijnen van Beringen, Genk-Waterschei en -Winterslag en Helchteren-Zolder toen nog actief, wat toeliet ze behoorlijk op te tekenen, te documenteren en hun bestanddelen in kaart te brengen. Na al die jaren zijn deze teksten en illustraties archiefbronnen geworden die kunnen bijdragen tot de geschiedschrijving.

In de twee alfabetisch opgesplitste in 1981 gepubliceerde delen stipte Minister Rika De Backer aan. "Opvallend leek me het traditiegebonden karakter van de "architectura minor" met haar tot in de twintigste eeuw toegepaste leem- en vakwerkbouw en anderzijds de innoverende en vooruitstrevende rol van de sociale en technische architecturale realisaties van de late industriële revolutie in het kolen-

mijnengebied. Tezelfdertijd stellen moderniserings, aanpassingen en de recentere bouwwoede specifieke problemen voor een coherente en harmonieuze ontwikkeling van de bebouwde en "natuurlijke" omgeving. Na meer dan twintig jaar geldt een dergelijke beschouwing nog steeds, met dit verschil dat het post-industriële en - agrarische tijdperk zijn eigen problemen als het reconverteren, recyclen, hergebruiken of afbreken op de spits heeft gedreven samen met het zogenaamde verdere moderniseren en het stimuleren van het residentiële bouwen of verbouwen.

Het Arrondissement Tongeren (reeks 14n)

De publicatie in 4 delen knoopt aan bij de sinds 1987 in de hele reeks ingevoerde onderverdeling per kieskanton(s). Deze nieuwe opsplitsing die administratief - geografisch gebeurt in plaats van alfabetisch is doorgevoerd om praktische redenen. Het overschakelen naar een kleinere gebiedenheid binnen het arrondissement laat immers toe afzonderlijke delen te publiceren en te verspreiden. Hoofdbedoeling blijft evenwel het bouwkundig erfgoed op te tekenen in een voldoende ruime geografische, historische en "administratieve" samenhang. Gemeentegrenzen worden hiermee overschreden, vergelijkingen kunnen worden doorgetrokken om tot een ruimer overzicht te komen. Het verschil tussen lokaal, bovenlokaal en algemene belang wordt hiermee ook duidelijker, wat belangrijk is bij het evalueren en bepalen van de wettelijk te beschermen items.

Dit meest zuidelijke gebied van de provincie Limburg biedt de voornaamste van de hoger vermelde landschapelijke regio's. De oostelijke gemeenten, sluiten als grensgebied aan het bij het Maasland. Het afzonderlijke kanton Voeren is dan weer een uitloper van de Ardennen en het Eifelgebied en biedt hierdoor een aantrekkelijk landschap waarin de ruime, grensoverschrijdende evolutie van gemengd landbouwsysteem naar een eenzijdige veeteelt economie bepalend is en deel uitmaakt van een

grensoverschrijdend fenomeen dat naar het Waalse Land van Herve, de Duitstalige streek van Eupen, het Nederlandse Zuid-Limburg en het gebied ten westen van Aken in Duitsland.

De oorspronkelijke houtbouw is naargelang de regio en het bouwtype eerder vroeg of veel later verstaend, en dit tot in de loop van de 19de eeuw. De gebruikte materialen als de streek-eigen mergelsteen en silexknollen en de vanuit het zuiden van België ingevoerde Naamse steen bepalen, al dan niet in combinatie met baksteen, zowel de stedelijke als de landelijke bebouwing. In het voornamelijk agrarisch gebied, met een oude occupatie-geschiedenis, o.m. gemarkeerd door zijn Romeins verleden, rest nog heel wat "begraven erfgoed" op het plateland en o.m. in Tongeren, die als oudste stad een deel van haar Romeinse ommuring bewaart buiten de veel kleinere omwalde middel-eeuwse nederzetting met haar nagenoeg radiocentrische aanleg. Andere steden uit het Arrondissement, van het analoge type als Bilzen (14n 3) en Borgloon (14n 4), liggen aan de voornaamste oude heibanen en hun aftakkingen en bewaren het tracé van hun omwallingen. In de Rekemse Oude Stad met haar uitzonderlijk dambordschema, was de restauratie van het historische grafelijke waterkasteel uit einde 16de eeuw aan de gang tijdens de optekeningsperiode (1981).

Interessant is wel dat bij het optekenen van de Eisdense mijnsite in maart 1988, nog het grootste deel van de gebouwen bestonden; de kolenproductie werd er al stilgelegd in 1987 en de zetel gesloten in 1988-1989. Zoals Minister J. Sauwens het stelde in het Woord vooraf van deel 14n 3 "De inventarisatie...heeft hier bijgedragen tot de basisdocumentatie voor vier geselecteerde hoofdbestanddelen, beschermd als monument sinds 1993. Door de samenbundeling van diverse overheids - en privé-initiatieven is hier een boeiend herwaarderings - en hergebruikproces ontstaan waarin ook niet beschermde gebouwen betrokken

**BOUWEN DOOR DE EEUWEN
HEEN IN VLAANDEREN.
INVENTARIS VAN HET
CULTUURBEZIT.
ARCHITECTUUR
MINISTERIE VAN DE VLAAMSE
GEMEENSCHAP
AFDELING MONUMENTEN,
LANDSCHAPPEN EN
ARCHEOLOGIE**

**PROVINCIE LIMBURG
OVERZICHT VAN DE
VERSCHENEN DELEN**

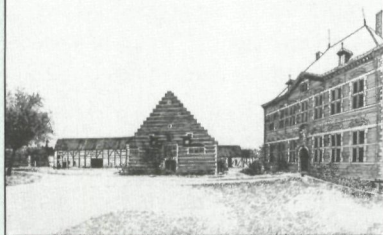
**6n 1. ARRONDISSEMENT HASSELT,
GENT, 1981.**

**6n 1. (A - HA), SPILGEMEENTEN AS,
BERINGEN, DIEPENBEEK, GENK,
GINGELOM, HALEN, HAM, HASSELT**
LXII + 562 p., 262 zwart-wit foto's in
het boekblok, 31 plannen en 10 kleu-
renplaten, fotoregister met
1059 items.

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie Limburg
Arrondissement Hasselt

6n
1(A-Ha)

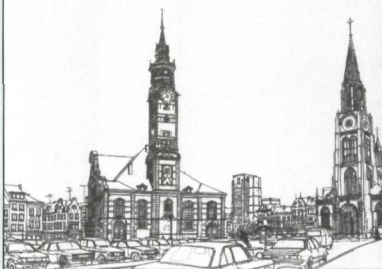

**6n 2. (He - Z), SPILGEMEENTEN
HERK-DE-STAD, HEUSDEN-ZOLDER,
LEPOLDSBURG, LUMMEN,
NIEUWERKEN, OPGLABBEEK,
INT-TRUIDEN, TESSENDERLO,
ZONHOVEN, ZUTENDAAL**
XII + 580 p., 242 zwart-wit foto's in
het boekblok, 44 plannen en 14 kleu-
renplaten, fotoregister met 936 items.
Auteur: Frieda Schlusmans
Met medewerking van Jozef Gyselinck,
Adriaan Linters, Roland Wissels,

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie Limburg
Arrondissement Hasselt

6n
2(He-Z)

Marianne Buyle en Marie-Christine De
Graeve (veldwerk).

**14n 1. ARRONDISSEMENT TONGE-
REN. KANTONS RIEMST-TONGEREN,
TURNHOUT, 1990**

LX + 445 p., 279 zwart-wit foto's in
het boekblok, 26 plannen en 8 kleu-
renplaten, fotoregister met 691 items.
Auteur: Frieda Schlusmans
Met medewerking van Christine
Vanthillo (religieuze architectuur en
mobilaire)

**14n 2. ARRONDISSEMENT TONGE-
REN. KANTON VOEREN, TURNHOUT,
1992**

LVIII + 253 p., 152 zwart-wit foto's in
het boekblok, 8 kleurenplaten, foto-
register met 344 items

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie Limburg
Arrondissement Tongeren
Kanton Voeren

14n
2

Auteur: Frieda Schlusmans
Met medewerking van Lydie Monde-
laers (iconografisch onderzoek) en
Dr. J. Nyssen (archiefonderzoek)

**14n 3. ARRONDISSEMENT TONGE-
REN. KANTONS BILZEN-MAAS-
MECHELEN, TURNHOUT, 1996**

LVI + 554 p., 355 zwart-wit foto's in
het boekblok, 8 plannen en 8 kleuren-
platen, fotoregister met
930 items.

Auteur: Frieda Schlusmans

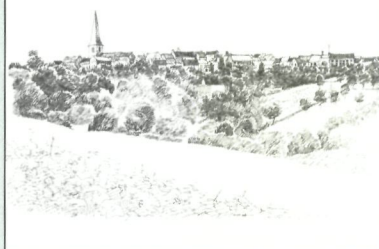
**14n 4. ARRONDISSEMENT TONGE-
REN. KANTON BORGLOON,
TURNHOUT, 1999**

LIV + 634 p., 319 zwart-wit foto's in
het boekblok, 8 plannen en 8 kleuren-
platen, fotoregister met 907 items
Auteurs: Dirk Pauwels (Kortesseem,
Wellen) en Frieda Schlusmans (Alken,
Borgloon, Heers)
Met medewerking van Elisabeth
Muyldermans en Jo Rombouts.

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie Limburg
Arrondissement Tongeren
Kanton Borgloon

14n
4

**19n 1. ARRONDISSEMENT MAAS-
EIK. KANTONS BREE-MAASEIK,
TURNHOUT, 2005**

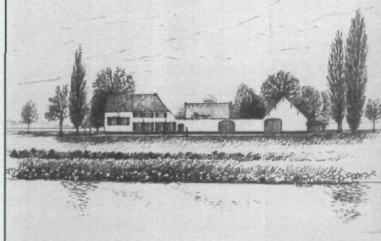
LXXIV + 741 p., 354 zwart-wit foto's
in het boekblok, 4 plannen en 8 kleu-
renplaten, fotoregister met 867 items
Auteur: Frieda Schlusmans
Met medewerking van Bart Geyskens

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie Limburg
Arrondissement Maaseik
Kantons Bree-Maaseik

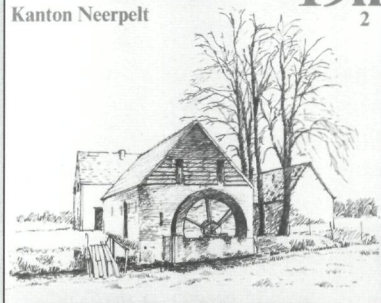
19n
1

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie Limburg
Arrondissement Maaseik
Kanton Neerpelt

19n
2

19n 2. ARRONDISSEMENT MAASEIK. KANTON NEERPELT, TURNHOUT, 2005

LX + 479 p., 210 zwart-wit foto's in het boekblok, 10 plannen en 8 kleurenplaten, fotoregister met 424 items
Auteur: Dirk Pauwels

Met medewerking van Hubert Bats, Bart Geyskens, Frieda Schulsmans en Myriam van den broeck

19n 3. ARRONDISSEMENT MAASEIK. KANTON PEER, TURNHOUT, 2005

LXII + 449 p., 192 zwart-wit foto's in het boekblok, 3 plannen en 8 kleurenplaten, fotoregister met 366 items
Auteur: Dirk Pauwels

Met medewerking van Hubert Bats, Bart Geyskens, Frieda Schulsmans en Myriam van den broeck

ALGEMEEN: REEKS BOUWEN DOOR DE EEUWEN HEEN. PROVINCIE LIMBURG

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement LIN
AROHM
Afdeling Monumenten en Landschappen o.l.v.
Edgard. Goedleven (tot begin 2003)
Joris Scheers (vanaf 2003)

Leiding en coördinatie: Suzanne Van Aerschot – Van Haeverbeeck (1975 – 2000),
nadien wetenschappelijke en technische bijstand

foto's: achtereenvolgens met medewerking van Peter Somers, Oswald Pauwels en Kris Vandevorst en de toenmalige sectie foto:
video van de afdeling Logistiek bij het departement LIN (1992, 1996)

Plannen en kaarten met medewerking van V. Henskens (1981), Rufin De Meerleer (vanaf 1990) en Marc Bessemans (1999)

Schetsen met medewerking van Luc De Leye, Jos Martens en J. Fonderie (1981), Rob Hermans (1990, 1992, 1996)

Lexicon: Luc Verpoest
Kafttekening: Luc Verpoest (1981) en Paul Van Aerschot (vanaf 1990)

Engelse samenvattingen:
Marijke Hoflack (vanaf 1981)
Franse en Duitse versies in het deel 14n 2, Kanton Voeren met medewerking van:
Ministère de la Région Wallonne, Division des Monuments, Sites et Fouilles en
Ministerium der Deutschsprachigen Gemeinschaft.

Uitgevers: Snoeck-Ducaju, Gent (1981) en Brepols, Turnhout (1990 e.v.)

REEKS HISTORISCHE TUINEN EN PARKEN IN VLAANDEREN. PROVINCIE LIMBURG M&L CAHIERS

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap – Departement LIN
AROHM
Afdeling Monumenten en Landschappen

Deel 1.
Gingelom, Halen, Herk-de-Stad, Sint-Truiden, M&L cahier 8, 2003.
Redactie: Chris Demaegd,
Mede-auteur: Herman-J. Van den Bossche
Met medewerking van Roger Deneef en Myriam Van den Broek

Deel 2.
As, Beringen, Diepenbeek, Genk, Ham, Hasselt, Heusden-Zolder, Leopoldsborg, Lummen, Tessenderlo, Zonhoven, Zutendaal, M&L cahier 12, verschijnt in 2006
Redactie: Chris Demaegd,
Mede-auteur: Herman-J. Van den Bossche
Met medewerking van Roger Deneef en Myriam Van den Broek

Deel 3.
Alken, Borgloon, Heers, Kortesseem, Wellen: teksten beschikbaar (*)
Auteurs: Chris Demaegd en Myriam Van den Broeck

Deel 4.
In voorbereiding. Hoeselt (afgewerkt) en Bilzen (vooronderzoek)

(*) op aanvraag:
afdeling ROHM Limburg
Cel Monumenten en Landschappen
Koningin Astridlaan 50 (bus 1)
3500 HASSELT
of e-mail: myriam.vandenbroeck@lin.vlaanderen.be

zijn. Als voorbeeld worden de gemeentegerestaureerde "oude burelen" (1909) vermeld, die als opvangtehuis voor bejaarden en daklozen zijn ingericht. "De Mijnwerkerswoning" is nu een sociaal-historisch museum met archief en documentatiecentrum.

Het Arrondissement Maaseik (reeks 19n)

In het laatste deel 19n 3, gewijd aan het kanton Peer, komt Houthalen- Mij aan bod dat als jongste mijnsite (1930 e.v.) gesloten werd in 1964 en nu grotendeels fungeert als industriepark Centrum-Zuid. Hier zijn het dus de haast onmiddellijke hergebruikte bovengrondse ateliers en burelen die werden opgetekend samen de nieuwe, erin ondergebrachte openbare of privé-bestemmingen. De tegenover elkaar staande schachttorens of zogenaamde "Bellefleurs" die sinds 1997 en 2001 zijn beschermd, torenen met hun 71 meter hoge, skeletachtige metalen structuur boven de verweerde vlakke omgeving. In de hiërarchisch opgebouwde Cité met zijn modelscholen van de jaren 1950 leeft het merkwaardige vroegere Casino voort als bruisend Cultureel Centrum voor de multiculturele gemeenschap; het bood een geschikt kader voor de persvoorstelling en illustreerde dan ook de janusachtige karakter van het hele gebied met, zoals Minister Dirk Van Mechelen het stelde "zijn recent industrieel verleden enerzijds, en een rijk traditioneel landleven met sterke overlevingsdrang anderzijds". Kleine steden met een belangrijk historisch centrum en stadshuizen uit het ancien régime zoals Maaseik, of met een nog bewaarde aanleg zoals o.m. Bree en Peer bieden met hun pleinen en straten een duidelijk afleesbaar patroon midden de de meer en meer geürbaniseerde omgeving en lintbebouwing. De soms schaarse "oude" bebouwing valt midden al dit nieuwe op door haar eenvoudige en functionele streekeigen vormen die wel eens smakeloos worden "vermooit" tijdens vaak goed bedoelde opknappen.

De verzamelde documentatie in de Limburgse en ook andere inventarisreksen draagt in feite bij tot de ont-

sluiting van de stijl- en doorsnee-architectuur en haar inherente soms streekeigen kwaliteiten qua aanleg, materialen, opstand verhoudingen en volume. Doordringen tot die kernen is hierbij de boodschap om het zielige overnemen en aanpassen van de basisvormgeving te overstijgen.

De Minister wees dan ook op het feit dat "De diensten van ruimtelijke ordening, cultuur, economie, toerisme en milieu kunnen de inventaris als referentiekader gebruiken voor adviesverlening, planning en regelgeving..." waarbij "Samenwerking tussen de verschillende beleidsdomeinen dient het uitgangspunt te zijn voor een ernstige participatie van de onroerend-erfgoedsector."

Overtuigd en overtuigend stelde hij ter afronding van zijn toespraak: "Daarnaast moet de onroerend-erfgoedsector vooral de hand reiken naar de mensen die dagdagelijks met onroerend erfgoed worden geconfronteerd: professionelen, vrijwilligers, eigenaars, bewoners, vruchtgebruikers, buurtbewoners en toevallige passanten. Zij zijn het die de onroerend-erfgoedzorg waarmaken op het terrein! Educatieve programma's en sensibiliseringscampagnes ondersteunen en stimuleren betrokkenheid, en dragen zo bij tot een groter verantwoordelijkheidsbesef en een gevoel van fierheid over het erfgoed dat Vlaanderen - en niet in het minst ook Limburg - rijk is. Ook voor deze sensibilisatiecampagnes speelt de inventaris een belangrijke rol. Zo worden op basis van deze algemene gegevensbank lokale en regionale monumentenroutes uitgestippeld die het draagvlak voor de erfgoedzorg vergroten.

Enkel op deze wijze kunnen we allen samen de verschillende aspecten van het onroerend erfgoed veilig stellen voor de toekomst."

Pol Vanneste

BOUWEN DOOR DE EEUWEN IN VLAANDEREN. INVENTARISATIE VAN HET BOUWKUNDIG ERFGOED IN DE PROVINCIE WEST-VLAANDEREN. FUSIEGEMEENTE HOUTHULST

In opdracht van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap werd door de ROHM-afdeling West-Vlaanderen, Cel Monumenten en Landschappen de inventaris van het bouwkundig erfgoed voor de fusiegemeente Houthulst opgesteld. Dit gebeurde in het kader van de lopende, geografische inventarisatie van het bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. Voor de algemene context van de inventarisatie in West-Vlaanderen wordt verwezen naar het artikel hierover dat verscheen in de binnenkrant van Monumenten, Landschappen & Archeologie 24/6 van november-december 2005.

Concreet bestaat de opmaak van deze inventaris uit veldwerk, aanvullend literatuur- en archiefonderzoek en het uitschrijven van teksten. Pol Vanneste en Halewijn Missiaen, erfgoedconsulenten van de Cel Monumenten en Landschappen, prospecteerden verspreid over de periode april 2005 - januari 2006 te voet en met de auto alle straten van de gemeente, fotografeerden het waardevol bouwkundig erfgoed en beschreven dit aan de hand van een inventarisfiche.

De gegevens zijn nu samen met de historische inleidingen per gemeente verzameld in een inventarisdocument. Soortgelijke inventarisdocumenten zijn ook reeds beschikbaar voor de fusiegemeentes Lo-Reninge en Diksmuide in de Westhoek. De inventarissen van het bouwkundig erfgoed voor de overige Westhoekgemeentes zijn gepubliceerd in de boekenreeks Bouwen door de eeuwen heen (verkrijgbaar in de boekhandel): Arrondissement Ieper - Kanton Ieper (11N1), 1987 (€ 46,66), Arrondissement Ieper - Kanton Poperinge (11N2), 1989 (€ 44,32), Arrondissement Ieper -

Kantons Mesen-Wervik-Zonnebeke (11N3), 1991 (€ 46,66), Arrondissement Veurne (8N), 1982 (uitverkocht).

Het bouwkundig erfgoed van de fusiegemeente Houthulst laat zich groten-deels typeren door de vernietiging van de Eerste Wereldoorlog en de daaropvolgende wederopbouwarchitectuur van de jaren 1920. Houthulst en Jonkershove zijn historisch gelegen in de kern van het zogenaamde "Vrijbos", en kenden een bevolking van 'boskanters'. Houthulst gaat als parochie- en dorpsstichting terug op de jaren 1850, een ontwikkeling die grotendeels gestuurd werd door de Klerkense burgemeester Jan-Pieter Cassiers. Een zelfde ontwikkeling kende Jonkershove in de jaren 1850-1860, hier ten gevolge van een testamentaire beschikking van een Noord-Amerikaans missionaris, afkomstig uit het naburige Woumen. Houthulst wordt op vandaag gemarkeerd door de wederopbouwarchitectuur van zijn kerk – hierbij werd niet gestreefd naar een historische reconstructie van de neogotische kerk –, gemeentehuis (1936) en de vele kleine huisjes van landarbeiders en leurders. Tevens vallen er het grote aantal oorlogsgedenktekens refererend aan het eindoffensief rond het "Bos van Houthulst" in 1918 op. Verder vormen het kasteel van Houthulst, het bos en de Lourdesgrot belangrijk lokaal erfgoed. Voor het kleinere Jonkershove zijn vooral de kerk, de pastorie en enkele grotere hoeves – waarvan één in het

dorpscentrum – nog representatief voor de wederopbouwarchitectuur.

Klerken en Merkem zijn in tegenstelling tot de eerder genoemde dorpen oude dorpsstichtingen, wellicht uit de 9de en 10de eeuw. Klerken wordt het 'dorp op de heuvel' genoemd vanwege zijn ligging op de 'rug van Westrozebeke'. De beschermde Vandemoortele molen – gelegen op het hoogste punt van Klerken – vormt een baken in het landschap en fungeerde tijdens de Eerste Wereldoorlog als Duitse observatiepost. Eveneens getuigen van deze oorlog in de hele fusiegemeente de oorlogsgedenktekens, (restanten) van militaire constructies en de wederopbouwarchitectuur uit de jaren 1920. Merkem wordt gemarkeerd door een gave dorpsstructuur met aaneengesloten bebouwing voornamelijk langs de Kouterstraat en de Westbroekstraat. Markerende wederopbouwpanen zijn de voormalige gemeenteschool en -huis, het kloostercomplex van de Zusters van Maria, enkele herbergen, de voormalige brouwerij Sint-Andries en de naar vooroorlogs model heropgebouwde Sint-Bavokerk (beschermde als monument). Tevens spelen enkele burgerhuizen en de pastorie met omuurde (voor)tuin een belangrijke rol in het gave dorpsbeeld. Het kasteel van Merkem – met bewaarde parksite – sluit reeds aan bij de kastelengordel rond het Ieperse.

Wat betreft de items behorend tot het zogenaamde oorlogserfgoed, vond er een belangrijke wisselwerking en informatieoverdracht plaats met het project inventarisatie van het oorlogserfgoed in de Westhoek, een samenwerkingsverband tussen de Provincie West-Vlaanderen en de Afdeling Monumenten en Landschappen. Het oorlogserfgoed varieert van de eerder genoemde 'vredesmolens' van Klerken, over (restanten van) militaire constructies tot het Belgische Militaire kerkhof van Houthulst.

Het watergebonden erfgoed met het Ieperleekanaal en daaraan gekoppeld het als monument beschermde "Fort de Nocke", en de beschermde Steenstraat zijn evenals het hoger genoem-

de oorlogserfgoed gemeentegrens-overschrijdend. Ze vormen samen met het bos van Houthulst en het akkerlandschap van Klerken een belangrijk cultuurhistorisch en landschappelijk potentieel binnen de lokale erfgoedzorg.

Gemeente Houthulst. Deelgemeenten Jonkershove, Klerken en Merkem. Inventarisatieperiode april 2005 – januari 2006. Ca. 230 items en ca. 75 straatinleidingen. Auteurs: Halewijn Missiaen en Pol Vanneste.

Het inventarisdocument van Houthulst (8 euro) kan worden besteld bij ROHM-West-Vlaanderen, Werkhuisstraat 9, 8000 Brugge, 050/442955 (secretariaat) of els.braem@lin.vlaanderen.be. De inventaris wordt ook te koop aangeboden in de toeristische dienst en de openbare bibliotheek van Houthulst.

De gegevens uit de inventaris van het bouwkundig erfgoed zijn tevens opgenomen in een databank op de website: www.onroenderfgoed.be (VIOE-Inventaris).

Beschermingen

Gonda Callaert
Elise Hooft

KUSTERFGOED IN OOSTENDE DEFINITIEF BESCHERMD

Vlaams minister Dirk Van Mechelen ondertekende op 9 maart 2006 het definitieve beschermingsbesluit van het Westerstaketsel in Oostende. Deze ondertekening betekent een afsluitende erkenning voor het waardevol bouwkundig erfgoed in de grootste kuststad van het land en kadert in een globale evaluatie van het kust-erfgoed op initiatief van de afdeling Monumenten en Landschappen.

Aansluitend op de in 2000 voltooide inventaris van het bouwkundig erfgoed van de fusiegemeente Oostende, resulteerde een eerste evaluatie van het waardevol erfgoed in enkele beschermingen waarvoor de procedure in de loop van 2000-2002 werd ingezet en voltooid. Hierbij werd vnl. de nadruk gelegd op openbare gebouwen en enkele grote complexen, o.m. het Thermae Palace, het voormalig warenhuis S.E.O. (thans het PMMK), de Venetiaanse en de Nieuwe Koninklijke Gaanderijen en de James Ensorgalerij. Op vlak van privé-woningen werd in deze fase een eerder beperkte evaluatie uitgevoerd met o.m. de bescherming van enkele belle-époquewoningen in de Kemmelbergstraat.

In een tweede fase werd vanaf 2003 een uitgebreid onderzoek uitgevoerd voor een aanvullende evaluatie. Hierbij werd niet alleen rekening gehouden met beschermingsaanvragen van particulieren en de Culturele Raad Oostende, doch tevens met de globale architecturale, stedenbouwkundige en landschappelijke context. Het ter bescherming voorgesteld erfgoed heeft tot op vandaag een centrale rol in de herkenbaarheid en identiteit van de kuststad en bij uitbreiding van het kusterfgoed in het algemeen.

In totaal werden in 2005-2006 een vijftigtal monumenten en een dorpsgezicht beschermd, waarbij de diversiteit van het erfgoed een thematisch-typologische benadering vereiste. Dit resulteerde in elf themadossiers: *beelden en stadsmeubilair, belle-époque-architectuur, interbellum-architectuur, woon- en winkelpanden, residenties en appartementsgebouwen, agrarisch erfgoed, openbare gebouwen, parken en havenarchitectuur en -infrastructuur*. Het militair erfgoed werd in een ruimere evaluatie van het oorlogserfgoed langs de kust opgenomen in het dossier *Militaire bouwwerken uit de Tweede Wereldoorlog: "Atlantic Wall"*, door de minister op ontwerp van lijst geplaatst op 20/01/2006. Voor het funerair erfgoed van de kuststad dient nog een voorstel te worden uitgewerkt.

EEN OVERZICHT VAN DE DEFINITIEVE BESCHERMINGEN IN OOSTENDE IN 2005-2006:

Beelden en Stadsmeubilair (M.B. van 26/05/2005)

• *Marie-Joséplein:*
Monument voor August Beernaert, opgericht in 1927 ter ere van de belangrijke Belgische politicus (1829-1912), meermaals eerste minister in verschillende regeringen onder Leopold II en winnaar van de Nobelprijs voor de Vrede in 1909. Het totaalconcept bestaat uit een geslaagde combinatie van een marmeren buste van beeldhouwer Louis Mascré en een omkaderend hekwerk naar ontwerp van architect Max Winders met smeedwerk van kunstsmed Lodewijk Van Boeckel.

• *Marie-Joséplein:*
tramwachthuisje, opgetrokken in 1909 en hiermee één van de weinig bewaarde wachthuisjes die langs de toenmalig ontwikkelde kusttramlijn werden opgetrokken. De beglaasde houten bovenbouw met overstekende luifel op een onderbouw bekleed met geglazuurde baksteen refereert naar de cottagearchitectuur, die in het begin van de 20ste eeuw vaak werd aangewend voor de nieuwbouw aan de kust.

• *Leopold II-laan:*
beeldhouwwerk "De Zee", één van de belangrijkste en gekendste realisaties van de Belgische beeldhouwer Georges Grard (1901-1984), die zich in de jaren 1950 niet aansloot bij de moderne ontwikkelingen in de kunst doch, beïnvloed door de Franse kunstenaar Aristide Maillol, een eigen vormgeving ontwikkelde. Dit volslank, sensueel vrouwenbeeld – ook gekend als "Dikke Mathille" – was in oorsprong geconcipeerd voor het Oostendse Casino-Kursaal (1950-1952) naar ontwerp van de Antwerpse architect Léon Stynen, waar integratie van kunst in architectuur een belangrijke rol speelde.

• *Zeeheldenplein:*
Nationaal Monument voor de Zeelieden, een monumentaal beeldhouwwerk van de Antwerpse beeldhouwer Willy Kreitz (1903-1982). Door de

wisselwerking tussen de uitwerking van de thematiek en de plaats van opstelling, m.n. op een uitsprong van de historische stadsomwalling waar de eerste vuurtoren (1771) van Oostende stond, vormt dit beeld een aangrijpend geheel waardoor het uitstekend de functie als hulde- en herdenkingsmonument voor de zeelieden vervult en als locatie voor de traditionele zeewijding dienst doet.

Belle-époque-architectuur (M.B. van 26/05/2005)

• *Euphrosina Beernaertstraat 37-45; Frans Musinstraat 8-26/Velodroomstraat 56-64; Muscarstraat 10-42 en Koningstraat 64* (uitbreiding van het reeds beschermde ensemble op de hoek met de Kemmelbergstraat). Deze vier ensembles van belle-époquepanden zijn representatieve en gaaf bewaarde exponenten van de architecturale invulling van de westelijke stadsuitbreiding te Oostende,

ingezet vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw onder impuls van koning Leopold II in het kader van het toen snel groeiend badstadtoerisme.

Ze werden in de periode 1897-1909 opgetrokken op de oorspronkelijk domaniale gronden van de stad, dit zijn de duinen en de gronden die door de overheid te koop werden gesteld na de ontmanteling van de vestingstad tussen 1865 en 1877. De welstellende bouwheren lieten de panden optrekken als eigen woon- en verblijfplaats, doch niet zelden als opbrengst-eigendom, en gaven ze veelal een huisnaam. Zowel wat de indeling, opstand als architecturale uitwerking betreft, beantwoorden deze panden volledig aan het type van de eclectische 'stadsvilla' met residentieel karakter. De afleesbare gevelopbouw bestaat uit een bel-etage, twee à drie bouwlagen, een ongelijke travee-indeling met veelal hoger opgetrokken deur- of venstertravee – al dan niet bekroond met fronton – en een levendige volumewerking van erkers en balkons voorzien van gietijzeren leuningen. De gevelafwerking wordt gekarakteriseerd door veelkleurig materiaalgebruik, o.m. geglaazuurde bakstenen en tegeltableaus. Enkele panden hebben een rijkelijk aangekleed interieur met o.m. marmeren schouwen, stucplafonds, glasramen (geëst of glas-in-lood) en fraai houtwerk van lambriseringen en trap.

• *Izerstraat 14*, een burgerhuis opgetrokken ca. 1893 met een eclectische straatgevel waarvan de decoratie ontleend werd aan de neo-Vlaamse renaissancestijl. De interieurindeling bewaart de enfilade van salons, tuinkamer en dienstvertrekken, toegankelijk via hoofd- of diensttrap. Opmerkelijk in de aankleding zijn vooral de wand- en plafondschilderingen, de parketvloeren, de muurhoge lambriseringen en

de wandbekleding van imitatiegoud- leder in één van de salons.

• *Maria-Theresiastraat 36-38*, een samenstel van twee eclectische burgerhuizen opgetrokken in 1911. De wanden van de open loggia's aan de straatzijde zijn bekleed met gaaf bewaarde tegeltableaus met landschapstaferelen, afkomstig van de Brusselse wandtegelproducent Helman, zoals – eerder uitzonderlijk – gesigineerd in het pand nr. 36.

• *Prinses Clementinaplein 58*, een eclectisch herenhuis met neo-empire-inslag en voortuintje, opgetrokken als eigen woonst van de Oostendse architect André Daniels (1883-1976), die samen met enkele Franse architecten medeontwerper was van het Thermae Palace. In de centrale traphal integreerde hij de fraaie houten slingertrap en de muurhoge kleurrijke schilderijen met idyllische taferelen afkomstig uit het oude (tweede) Kursaal van Oostende (1875-1878), een ontwerp van architecten F. Laureys en J. Naert. De woning bezit diverse rijkelijk aangeklede vertrekken.

• *Sint-Franciscusstraat 25*, een eclectisch burgerhuis daterend van 1905 en ontworpen door architect Charles Pil (1867-1949). De gevel vertoont diverse art-nouveaustijlenmerken o.m. het gevelparement van geglaazuurde tegels met integratie van veelkleurige tegeltableaus en de ijzeren balkonleuning. Het interieur behoudt de oorspronkelijke indeling en aankleding, o.m. de fraaie tegel-lambrisering in de traphal, marmeren schouwen en stucplafonds.

• *Groentemarkt 19*: "Hotel Polaris" of "Hôtel du Nord", een volumineus en beeldbepalend eclectisch pand naar ontwerp van architect Charles Pil, opgetrokken in 1902 en jarenlang uitgebaat als winkelpand en hotel. De licht asymmetrisch uitgewerkte risalietgevel wordt getypeerd door de neoclassicistische opbouw en de renaissancestijl ornamentiek. In de onderbouw bevindt zich een fraaie driedelige houten pui met afgeronde inkom en beglaasde vleugel deur, sierlijk uitgewerkt met o.m. losstaande gietijzeren zuiltjes en luifel. De inwendige structuur van het hotel bleef grotendeels bewaard, m.n. de grote

verbruikzaal aan de straatzijde en de indeling van de bovenverdiepingen met gastenkamers uitkomend op een centrale gang.

Interbellumarchitectuur (M.B. van 26/05/2005)

• *Prinsenlaan 2-11/13-45*; *Graaf de Smet de Naeyerlaan 52-56/60-70/74-80/84-98*, twee ensembles van interbellumpanden en kleinschalige appartementsgebouwtjes die een staalkaart bieden van de verschillende heersende stijlen binnen de toenmalige architectuur, o.m. de historiserende trend, de art-decostijl, de nieuwe zakelijkheid en het modernisme. De panden in de Prinsenlaan hebben voortuintjes met afsluitingen die afgestemd zijn op de stijl van de achterliggende gevels en als dusdanig deel uitmaken van het architecturaal concept. Het ensemble in de Graaf de Smet de Naeyerlaan vormt samen met de reeds eerder gebouwde imposante Graaf de Smet de Naeyerbruggen een statige architecturale 'entree' tot de kuststad.

• *Distellaan 86-90/87-93*, twee tegenover elkaar gelegen ensembles van interbellumvakantiehuizen in pittoreske cottagestijl met

voortuintjes, representatief voor de oorspronkelijke bebouwing van Mariake, dat door het verplaatsen van de koninklijke residentie een belangrijke impuls kreeg als badplaats. Deze vakantiehuisjes werden door projectontwikkelaars aangeboden aan badgasten met een eerder bescheiden budget, conform de toenemende democratisering van het kusttoerisme vanaf het tweede kwart van de 20ste eeuw.

• **Canadaplein 1A:**

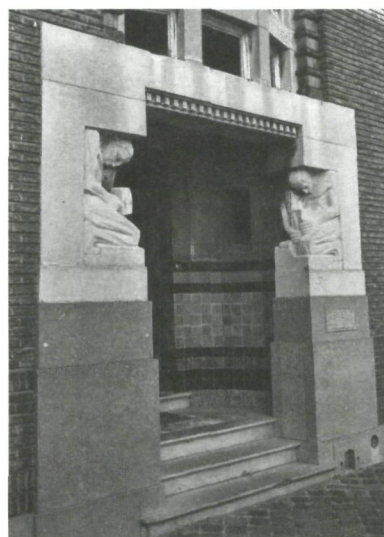
Gerechtsgebouw met inbegrip van de conciërgerie, gebouwd in 1938 naar ontwerp van architect Silvain Smis (1909-2003) in samenwerking met de lokale architecten Vancoillie en Van Laere. Dit ontwerp werd als beste geselecteerd in een nationale wedstrijd doordat het de functionaliteit

van een administratief gebouw kon verzoenen met de representativiteit die het moest uitstralen. De stijl waarin dit openbaar gebouw werd opgetrokken kan getypeerd worden als 'modern classicisme', een functionele en sobere stijl geïnspireerd door de nieuwe zakelijkheid, ondersteund door de bas-reliëfs van de Gentse beeldhouwer Jozef Cantré en glasramen

van de Nederlander Cor Westerduin. Bij zowel de binnen- als buitenafwerking werden hoogwaardige bouwmaterialen gebruikt en speelt de keramische betegeling van de Brusselse firma Helman een belangrijke rol.

• **Eduard De Cuyperstraat 11 en 11/2**, twee naast elkaar gelegen interbellumpanden die de toenmalige privé-behuizing met aandacht voor kwalitatieve vormelijke uitwerking illustreren.

Beide hebben een gevelfront voorzien van verzorgd metselwerk, aanleunend bij zowel de art-decostijl als de nieuwe zakelijkheid. Het hoekperceel waar nr. 11 is opgetrokken, wordt benut voor een alternatieve ruimtewerking in het interieur door middel van een cirkelvormige trapzaal met aansluitend een octogonale hal. Tevens zijn enkele decoratieve en kleurrijke mozaïekvloeren bewaard. Het huis nr. 11/2, woon- en werkplaats van architect Silvain Smis, heeft een opmerkelijke inkompartij waarin twee beelden in expressionistische stijl van de West-Vlaamse beeldhouwer Daniel Devriendt (1907-1988) verwerkt zijn, m.n. gehurkte steenkappers die als hermen de latei van het deurportaal torsen. Het interieur bewaart o.m. de traphal met marmeren vloer, glasramen en parketvloeren in diverse houtsoorten en verbanden.

• **Dokter Eduard Moreauxlaan 322: Zeemanshuis "Godtschalck"**, een rusthuis voor bejaarde vissers en zeelieden, opgericht in 1924-1925 met schenking van de welgestelde reders-

familie Godtschalck, dat tot op vandaag nog dezelfde functie vervult. Dit gebouw, opgetrokken in een architectuur die aansluit bij de cottagestijl, gold indertijd als een modelinstelling op het gebied van bejaardenzorg met o.m. een duinpaviljoen, individuele kamers, kamers voor gezinnen en moderne gemeenschapsvoorzieningen.

Woon- en winkelpanden
(M.B. van 26/05/2005)

• **Christinastraat 99-101/103; Hendrik Serruyslaan 3; Kapellestraat 17; Kerkstraat 9; Kerkstraat 16:** "A l'Eléphant"; **Ooststraat 62:** voormalige distillerie "Auguste Pede-Christiaens"; **Sint-Sebastiaanstraat 35**, allen 19de- en begin 20ste-eeuwse winkelpanden die de toenmalige economische welvaart van de badstad illustreren. Door middel van o.m. houten winkelpuien of opvallende tegeltableaus werd de commerciële functie architectonisch vertaald, wat ten goede kwam aan de uitstraling van de handelszaak. Veelal is er een combinatie van een houten winkelpui op de begane grond met een neoclassicistische lijstgevel. Kerkstraat nr. 9 heeft een omlappende pui met als blikvanger de winkel deur die in de hoek onder

een overstek met gietijzeren zuiltje is gevat. Sint-Sebastiaanstraat nr. 35 bewaart in het interieur o.m. het muurvast houten winkelmeubilair. Bij enkele panden werd onder invloed van de art-nouveaustijl het parement bekleed met geglaazuurde siersteen. In de gevel van Kapellestraat nr. 17 werden twee figuratieve tegelpanelen geïntegreerd, in deze van Kerkstraat nr. 16 ("A l'Eléphant") cartouches en casementen met blauwe en goudkleurige mozaïeksteentjes en publicitaire opschriften. Op een perceel tussen de Ooststraat en het Straatje zonder Eind werd in 1916 een opvallend handels- en wooncomplex opgetrokken, oorspronkelijk een distillerie en drankengroothandel, later gebruikt door de coöperatieve S.E.O. die een belangrijke rol speelde in de economische geschiedenis van de Oostende. Beide straatgevels zijn uitgevoerd in eclectische stijl met neobarokke ornamentiek en bekleed met paarse geglaazuurde baksteen.

• *Dekenijstraat 4*, een herenhuis gebouwd in 1783 op de nieuwe gronden die bij de zuidelijke stadsuitbreiding in 1781-1782 waren vrijgekomen. Typerend is de laatclassicistische lijstgevel met poortrisaliet en het vierkant grondplan met centraal trappenhuis. Bewaarde interieurelementen zijn o.m. de inkomhal met natuurstenen vloer, stucplafonds, marmere schouwen, de statige eiken bordestrap, plankenvloeren en binnenluiken.

• *Prins Albertlaan 70*, een herenhuis opgetrokken in 1861 in

opdracht van een blekersbaas die achter de woning een stoomblekerij uitbouwde, historisch gezien één van de oudste en belangrijkste nijverheden in Bredene, waartoe dit deel van Oostende tot 1970 behoorde. De beeldbepalende ligging en de statige gevel in neoclassicistische stijl, volledig bekleed met natuursteen, veruitwendigt de sociale status van de bouwheer.

• *Kapellestraat 72*;

Van Iseghemlaan 12 (uitbreiding bij het reeds als monument beschermde naastgelegen pand 12A), panden resp. opgetrokken in 1907 en 1904, die op

uiteenlopende wijze een geslaagde interpretatie zijn van de art-nouveaustijl. In het huis in de Kapellestraat werden in de gevel typerende elementen aangewend van de vloeiende 'zweeps slagstijl', o.m. in de borstweringen en de fraaie gietijzeren leuningen. Het pand behoudt evenwel de traditionele 19de-eeuwse planopbouw bestaande uit een gang waarlangs de belendende enfilade van kamers. Het huis in de Van Iseghemlaan vormt met het naastliggende – reeds beschermde – pand een architecturaal eenheidsconcept. De dubbelwoning is

gekenmerkt door het zuivere planconcept eigen aan de art-nouveaustijl, opgebouwd omheen een veelzijdige trapzaal van waaruit de diverse vertrekken toegankelijk zijn. Een opvallend geornamenteerd gevelfront illustreert de achterliggende ruimtes.

Residenties en appartementsgebouwen

(M.B. van 26/05/2005)

• *Christinastraat 39A*/
Adolf Buylstraat 20: "Au Grand Chic";
Kapellestraat 1/Sint-Sebastiaanstraat 2; *Zeedijk 149 (Mariakerke)*: "Palma", representatieve voorbeelden van vroege hoogbouw van het type 'residentie', met aandacht voor het bouwconcept en de vormelijke uitwerking. Allen illustreren ze een bepaald type van privé-behuizing uit het interbellum, m.n. kleinschalige appartementsgebouwen die worden opgetrokken ten behoeve van het gedemocratiseerde kusttoerisme na de Eerste Wereldoorlog. "Au Grand Chic" bewaart een geïntegreerde winkelruimte op de begane grond en heeft een moderne architecturale uitwerking in nieuwe zakelijkheid, waarbij architect Silvain Smis gebruik maakte van gewapend beton. Het appartementsgebouw in de Kapellestraat, een ontwerp in roman-

tiserende art-decostijl van Charles Pil en Henri Carbon, en "Palma", een residentie gebouwd in Beaux-Artsstijl, bewaren beiden de authentieke personenliften resp. van het merk "Otis" (1924) en "Schindler" (1928). Zowel de liftkooi als de technische inrichting – bij "Palma" met inbegrip van de motor – bleven bewaard en illustreren de ontwikkeling in de liftenbouw en de reglementering, o.m. betreffende de toepassing van ronde of T-vormige metalen geleiders.

• *Koningstraat 43A*, een appartementsgebouw opgetrokken in de jaren 1950 naar ontwerp van de Oostendse ingenieurarchitect en hoogleraar Paul Felix (1913-1981), een belangrijke en toonaangevende figuur in het Belgische architectuurlandschap van de naoorlogse periode, die er zijn eigen woning en architectenbureau in onderbrengt. De betonstructuur steunend op pijlers en de aanwezigheid van een dakterras refereren naar het modernisme. De vormelijke klaarheid en directe afleesbaarheid zijn te danken aan een ritmische gevelopbouw met doorgetrokken vensterregisters onderbroken door terrasvormige balkons. Het interieur kent een functionele inrichting en sobere aankleding.

• *Vlaanderenstraat 43-45/Albert I-Promenade:*

"*Beau Site*", een voorbeeld van kwalitatieve naoorlogse hoogbouw opgetrokken op de plaats van een door de oorlog vernield 19de-eeuws zeedijk-hotel met dezelfde naam. Het ontwerp van de architecten Georges Boutelier, Pierre Vanbeginne en Jan Vanhoenacker werd als beste geselecteerd in de architectuurwedstrijd uitgeschreven in 1946 door de "Gemeenschappelijk Kas van de Nationale Federatie voor Bouwbedrijven Openbare Werken" gevestigd te Brussel. In de vormgeving werd gezocht naar evenwicht tussen functionaliteit, esthetiek en duurzaamheid. Typerend zijn de sokkelvormende onderbouw met entresol, de platte bedaking met dakterras, de opvallende afgeronde torenvormige hoekpartij bekroond door een belvédère en de portiekvormige hoofdingang. Belangrijke interieurelementen zijn de majestueuze inkomhal met rijkelijke marmeraardankleding, de centrale traphal met marmeren bordes-trap en de bewaarde personen- en dienstliften. Deze opbrengsteigendom integreerde oorspronkelijk enkele gemeenschappelijk voorzieningen als o.m. restaurant, bodega, bar en conciërgerie.

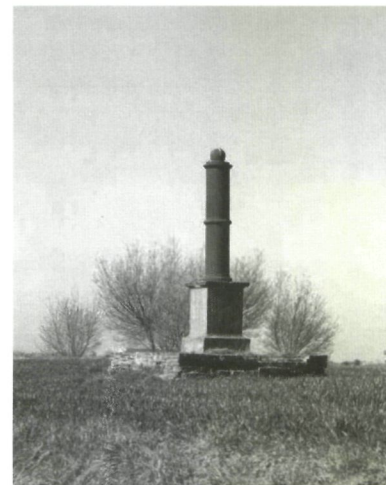
Agrarisch erfgoed (M.B. van 26/05/2005)

• *Schorredijk 7 (Stene):*
hoeve "De Thebusse"; *Stuiverstraat 599 (Stene):* hoeve "De Lange Schuure"; *Polderdijk 1 (Zandvoorde):*

"*Meeuwenhof*"; *Zandvoordestraat 549 (Zandvoorde):* hoeve "De Zande", historische hoeve-uitbatingen die getuigen van de inpoldering van de historische polders van Oostende vanaf het begin van de 18de eeuw tot het eerste kwart van de 19de eeuw. De witgekalkte 18de- en 19de-eeuwse hoevegebouwen onder pannen bedaking zijn veelal los opgesteld omheen het erf, met uitzondering van "De Lange Schuure", een hoeve van het langgeveltype. Bij deze hoeve werden tevens de omliggende graslandpercelen beschermd als dorpsgezicht omwille van de herkenbare grachtstructuur en veedrinkpoel, een referentie naar het historisch landgebruik. De "Thebusse" heeft een boerenhuis met opvallend tentdak en authentieke interieurelementen. De imposante dwarsschuur van het "Meeuwenhof" bewaart resten van een versteende vakwerkconstructie.

• *Polderdijk (Zandvoorde):*
geodetisch signaal, een zeldzame getuige van de historische evolutie in de aardrijkskunde, meer bepaald de geodesie, waarbij Duitse wetenschappers in de 19de eeuw een nieuwe methode ontwikkelden om afstanden te meten en kaarten op te maken. Deze ijzeren paal maakte deel uit van een 19de-eeuws driehoeksnets in België met basissen in Oostende, Lommel en Hamipré.

• **Kasteelstraat 22 (Zandvoorde):**
"t Kasteel", een herenhuis met om-
murde tuin, gebouwd in 1904 voor
een rijke familie van industriëlen.
De straatgevel van het woonhuis be-
waart een opvallende tegelbekleding
afkomstig van de firma "Gilliot Frères"
uit Hemiksem.

• **Zandvoordedorpstraat 46**
(Zandvoorde):
voormalige herberg "In d'Afspanning",
een gaaf bewaarde 19de-eeuwse
eenlagige dorpswoning met een
straatgevel die voorzien is van een
verzorgde beraping.

Openbare gebouwen (M.B. van 25/01/2006)

• **Christinastraat 95:**
Kerk en klooster van de *Paters Domini-*
canen, een neogotisch gebouwen-
complex ingebed in de historische
binnenstad van Oostende dat tevens
de eerste vestiging van de Paters
Dominicanen in West-Vlaanderen na
de Franse Revolutie was. Het complex
omvat een kloosterkerk naar ontwerp
van de Gentse architect Auguste Van
Assche (1826-1907), met ten noorden
daarvan de kloostergebouwen gereali-
seerd in 1882-1885. De architect
inspireerde zich voor het ontwerp van

de kerk op de in 1860 afgebroken
gotische Dominicanenkerk te Gent.
Een opvallend en waardevol element
in het kloostercomplex is de biblio-
theek onder houten spitsongewelf.

• **Heilig Hartplein:**
H. Hartkerk (1912-1928) en *pastorie*
(1934) gebouwd in neoromaanse stijl
door de stadsarchitecten Auguste
Verraert (1861-1942) en Gustaaf Van-
damme (1870-1938). De kerk heeft
een uitzonderlijke plaats in de reli-
gieuze neostijlenarchitectuur door de
unieke combinatie van een twee-
torenfront en een vieringtoren. Voor
zowel de kerk als de pastorie werd een
vrij uitzonderlijke combinatie gebruikt
van de neoromaanse en de neobyzan-
tijnse bouwstijl.

• **leperstraat 35:**
Leopoldschool of *voormalige stedelijke*
jongensschool nr. 4, een eind-19de-
eeuws schoolgebouw opgetrokken
door stadsarchitect Auguste Verraert
in een nieuw aangelegde woonwijk in
de westelijke stadsuitbreiding. De
interne organisatie van de school met
o.m. een centrale overdekte schoolhal
omgeven door rechthoekige klasloka-
len, een voorgebouw met woningen
voor schoolbestuurder en -bewaarder,
geeft de toenmalige ideeën betref-
fende scholenbouw weer. De fraaie
schoolhal wordt getypeerd door de
zenitale verlichting, een overkapping
met ijzeren constructie en een galerij
als toegang tot de klassen op de ver-
dieping.

• **Kroonlaan 18: Stedelijke Basisschool**
"Astrid-Van Imschoot", een represen-
tatief voorbeeld van een interbellum-

schoolgebouw (1923-1926).

De interne organisatie van de school
is bepaald door o.m. een strikte schei-
ding van lokalen voor meisjes en
jongens, een centrale overdekte
schoolhal, een aparte gymzaal en
ruime speelplaatsen met galerijen.
De schoolhal en gymzaal hebben bei-
de een uitzonderlijke historiserende
overkapping met donkere houtbekte-
ding.

Parken (M.B. van 25/01/2006)

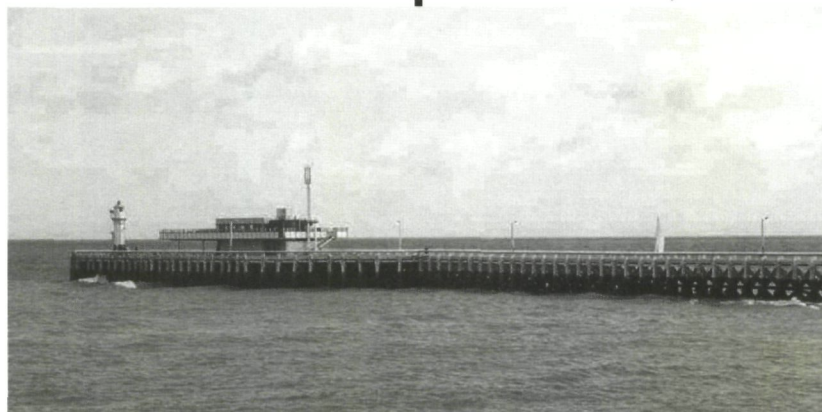
• **Leopoldpark,**
gelegen in de eerste westelijke stads-
uitbreiding en ontworpen door de
Duitse tuin- en landschapsarchitect
Louis Fuchs (1818-1904). Het park is
een voorbeeld van de toen overheer-
sende landschappelijke ontwerpstyl,
met kronkelende structuren voor
waterpartijen, paden en groenaanleg.
Het omvat tevens enkele kenmerkende
elementen die in de loop der tijd wer-
den toegevoegd en geïntegreerd,
nl. de brugges, het bloemenuurwerk

met bronzen klokje van 1748 en de pergola. Tevens bleef een belangrijk exponent van amusementsarchitectuur bewaard, nl. de achthoekige gietijzeren vaste parkkiosk op gemetselde onderbouw daterend van 1885. In het park zijn tevens enkele restanten van de oude 17de-eeuwse stadsvestingen bewaard. Het Leopoldpark heeft een bijkomende functie als 'openluchtmuseum' en wordt tot op vandaag benut als locatie voor diverse beeldhouwwerken.

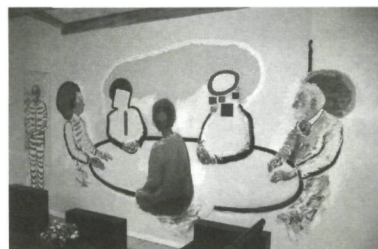
• *Maria-Hendrikapark*, aangelegd in 1888-1892 op initiatief van koning Leopold II in het kader van de verdere uitbouw van Oostende tot koninklijke residentie en mondaine badplaats. Het ontwerp is van de Duitse landschapsarchitect E. Keilig en de Parijse tuinarchitect E. Lainé; het park kende een uitbreiding in 1896-1897. Het oorspronkelijke stadsrandbos fungeert als modern wandelpark door de omvangrijke oppervlakte, de aanleg en het openbaar karakter. Ook hier zijn restanten te vinden van de oude vesting. De watertoren in het park dateert van 1959 en is een belangrijke baken van industrieel-

archeologische aard die, samen met de ander torens van Oostende, in het stadsprofiel een grote visuele rol speelt.

Havenarchitectuur en -infrastructuur
(M.B. van 25/01/2006 en M.B. van 9/03/2006)

• *Dokter Eduard Moreauxlaan: Watertoren*, opgetrokken in 1930-1932 om te voldoen aan de drinkwatervoorziening van de nieuw ontwikkelde wijk Opex ten oosten van de stad. Het betreft een kenmerkend en goed bewaard voorbeeld van een

watertorentype dat in de jaren 1930 in België werd gebouwd met o.m. een achtzijdige, piramidale basis en een sterk uitkragende cilindrische kuip, opgetrokken uit een betonskelet met bakstenen invulling.

• *Sir Winston Churchillkaai 2*: administratieve vleugel van het Zeewezengebouw of voormalig Loodswezengebouw aan de voorhaven van Oostende. Bij de uitbreiding van 1984-1989 van het oorspronkelijke gebouw daterend van 1955 werd, door de intense samenwerking tussen de opdrachthoudende overheid, de Oostendse architect Marc Felix en de internationaal gewaardeerde Belgische kunstenaar Roger Raveel, een belangrijk project op vlak van hedendaagse

kunst gerealiseerd. De kunstenaar bracht in 1989-1990 een reeks muurschilderingen aan die binnen zijn oeuvre een vooraanstaande plaats innemen. Het betreft hier het eerste project van integratie van kunst in openbare gebouwen op initiatief van de Vlaamse Gemeenschap.

• Het *Westerstaketsel* – met inbegrip van het havenlicht op de kop –, opgetrokken in 1888-1889, is tot op vandaag een essentieel onderdeel van de havenuitrusting aan de Noordzee, in casu van de Oostendse havengeul, én een belangrijk restant van de historische uitbouw, ontsluiting en ontwikkeling van de kusthaven. Met zijn ca. 650 m lengte is het één van 's werelds langste 19de-eeuwse staketsels en tevens een getuige van de mogelijkheden van de toenmalige houtbouw om dergelijke waterbouwkundige constructies – onderhevig aan grote mechanische krachten – te realiseren. Het staketsel is vooral gekend als brede wandelweg, aangelegd ten behoeve van een optimale beleving van strand en zee voor zowel de 19de-eeuwse badgasten als de plaatselijke bewoners, een functie die het tot op vandaag vervult.

In dit artikel betrachten we de tijdlagen van een organisch gegroeid boslandschap van elkaar te onderscheiden en de vinger te leggen op de elementen van continuïteit en de elementen van discontinuïteit. Discontinuïteit treedt op wanneer tradities uit het historische bosbeheer zoals begrazing, maaien, hakhoutbeheer, op een bepaald moment worden stopgezet. In het huidige beheer in Grotenhout knoopt men opnieuw aan bij een aantal van deze tradities, waardoor op termijn sommige kenmerken van het boslandschap van vóór de 17de eeuw opnieuw zullen verschijnen. De motieven van deze maatregelen zijn ecologisch, maar de effecten versterken ook het herstel van een meer structuurrijk oud boslandschap met open plekken, de aanwezigheid van grazers en een groter aandeel van inheemse boomsoorten.

Landschaps- en natuurherstel zijn niet noodzakelijk tegenstrijdig aan elkaar. Het ideaal is dat beiden elkaar versterken. In het geval van Grotenhout is gekozen voor het versterken van de ecologische kwaliteit van het bos, met een groot respect voor de historische elementen die nog steeds in het bos aanwezig zijn. Sommige tradities uit het historische bosbeheer, zoals extensieve begrazing, worden opnieuw hersteld.

Als we opnieuw aanknopen bij de vraagstelling die in het begin van dit artikel werd geponeerd, dan mogen we besluiten dat Grotenhout een voorbeeld is van een functioneel landschapsherstel, met name behoud van de nog resterende sporen van het oude bosbeheer en herstel van elementen uit een oud boslandschap waar het om ecologische redenen zinvol is.

Hilde Verboven is als erfgoedonderzoeker verbonden aan het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed. Voorheen was zij verbonden aan de Afdeling Bos, Natuur en Landschap van de K.U.Leuven.

Prof. dr. Kris Verheyen is verbonden aan de Universiteit Gent en leidt er het Labo voor bosbouw. Prof. dr. Martin Hermy is hoofd van de Afdeling Bos, Natuur en Landschap (faculteit Bio-ingenieurswetenschappen) aan de K.U.Leuven

▲ In het verleden bleef dood hout nooit liggen in een bos. Omwonenden bezaten het recht om dood hout

in Grotenhout te sprokkelen, omdat het voor hen waardevol brandhout was. De keuze voor

het behoud van staand en liggend dood hout in een bos is vandaag om ecologische redenen ingegeven

EINDNOTEN

- (1) Correspondentieadres: hilde.verboven@biw.kuleuven.be of K.U. Leuven, Faculteit Bio-Ingenieurwetenschappen, Departement Landbeheer en Economie, Afdeling Bos, Natuur en Landschap, Celestijnenlaan 200 E, 3001 Heverlee. Dit artikel is een bewerking van VERBOVEN H., VERHEYEN K. en HERMY M., *Bos en hei in het Land van Turnhout. Een bijdrage tot de historische ecologie*, (Eindrapport in opdracht van het Ministerie van de Vlaamse gemeenschap, Monumenten en Landschappen en het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed), Leuven 2004.
- (2) DE KEERSMAEKER L., ROGIER N., LAURIKS R. en DE VOS B., *Ecosysteemvisie Bos Vlaanderen. Ruimtelijke uitwerking van de natuurlijke bostypes op basis van bodemgroeperingseenheden en historische boskaarten*, (Eindverslag van project Vlina C97/06: studie uitgevoerd voor rekening van de Vlaamse Gemeenschap binnen het kader van het Vlaams Impulsprogramma Natuurontwikkeling in opdracht van de Vlaamse minister bevoegd voor natuurbehoud), Brussel 2001.
- (3) De definitie van oud bos verschilt van land tot land, afhankelijk van de beschikbaarheid van gebiedsdekkend kaartmateriaal. In Groot-Brittannië ligt de grens voor oud bos op 400 jaar. In Nederland kan men niet verder dan 150 jaar teruggaan om aan te tonen dat bepaalde locaties ononderbroken bebost zijn. RACKHAM O., *Ancient woodlands. Its history, vegetation and uses in England*, London 1980; DIRKX J., *Historische ecologie van de Brand en De Mortelen (Noord-Brabant)*, (Alterra-rapport 391), Wageningen 2001.
- (4) DE KEERSMAEKER L., ROGIER N., LAURIKS R. en DE VOS B., *Ecosysteemvisie Bos Vlaanderen. Ruimtelijke uitwerking van de natuurlijke bostypes op basis van bodemgroeperingseenheden en historische boskaarten*, (Eindverslag van project Vlina C97/06: studie uitgevoerd voor rekening van de Vlaamse Gemeenschap binnen het kader van het Vlaams Impulsprogramma Natuurontwikkeling in opdracht van de Vlaamse minister bevoegd voor natuurbehoud), Brussel 2001.
- (5) De Oostenrijkse generaal Ferraris en zijn ploeg brachten tussen 1771 en 1778 nagenoeg het volledige grondgebied in kaart, met uitzondering van Lommel in Limburg en Westouter in West-Vlaanderen.
- (6) JACQUEMYN H., BUTAYE J. en HERMY M., *Kolonisatie van jonge bosfragmenten. De rol van ruimtelijke isolatie en implicaties voor bosuitbreiding*, in *Landschap*, 17, 2000, p. 165-176.
- (7) DE BLUST G., *Heide en heidebeheer*, in Hermy M., De Blust G. en Sloomackers M. (red.) *Natuurbeheer*, Leuven 2004 p. 221-262.
- (8) VERBOVEN H., VERHEYEN K. en HERMY M., *Tot nut van het gemeen... Het gemene heidebeheer in de Turnhoutse regio*, in *Natuur.Focus* jg. 4, 2005, p. 45-50.
- (9) VERHULST A., *Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief*, Antwerpen 1965.
- (10) VERHEYEN K. en HERMY M., *Beheerplan Grotenhout. Domeinbos*, (Onuitgegeven rapport in opdracht van Ministerie van de Vlaamse gemeenschap, departement LIN, Aminor, afdeling Bos en Groen), Leuven 2003.
- (11) COPPENS H. en BAELDE M., *Raad van Financiën*, in *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden*, dl. 2, Brussel 1994, p. 497-522.
- (12) AERTS E., *Geschiedenis en archief van de Rekenkamers*, Brussel 1996.
- (13) Art. 30 "dat elke man jaghen mach hasen ende vosse alle Brabant doir sonder calengieren". Art. 31 "dat die ridders, knapen ende goide liede ut onsen steden, die in onsen lande van Brabant gheseten sijn, suelen moegen jagen alrehande groet wilt sonder calengieren, alle Brabant doer, utegescheiden in den wouden ender warnden, die men verclaeren sal". VAN BRAGT R., *De Blijde Inkomst van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas. Een inleidende studie en tekstuitgave*, Leuven 1956 p. 104-105; VAN UYTVEN R., *Kaart van Meerdaal, Mollendaal en Heverlee (1796). Geschiedenis*, in *Jaarbulletin van de Vrienden van van Heverleebos en Meerdaalwoud*, 1975, p. 25-36.
De adellijke jacht volgde het principe "haar met haar en pluim met pluim", dit wil zeggen dat men met jachthonden op konijnen en hazen jaagde en met roofvogels op wilde vogels. DE FRAINE P., *Het woudgerecht van Meerdaal. Inleidende archiefstudie*, in *Standen en Landen*, jg. 27, 1963, p. 135-136; VERBRUGGE M., *De jacht in het hertogdom Brabant in de 18de eeuw (1713-1794)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KULeuven 1982.
- (14) Zoniënwoud bij Brussel, Meerdaalwoud bij Leuven. Moorsello was een jachtgebied dat zich uitstreckte van Vossem tot Tervuren. Zaventerlo lag tussen Zaventem, Melsbroek en Nederokkerzeel. Dit domeinbos werd gerooid rond 1655. Grotenheyst was een uitgestrekt niet-bebost gebied tussen Vilvoorde en Brussel. SMOLAR-MEYNART A., *La justice ducale du plat-pays, des forêts et des chasses en Brabant (XIIe-XVIIe siècle). Sénéchal, maître des bois, gruyer, grand veneur*, (Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles 60), Bruxelles 1991 p. 166, 174-176; TACK G., VAN DEN BREMT P. en HERMY M., *Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie*, Brussel 1993 p. 39.
- (15) Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer nrs. 5182, 5211.
- (16) Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer nrs. 5187, 5190, 5201, 5204, 5206, 5208.
- (17) Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer nrs. 5188, 5201, 5208, 5211.
- (18) TACK G., VAN DEN BREMT P. en HERMY M., *Bossen van Vlaanderen: een historische ecologie*, Leuven 1993.
- (19) VERBOVEN H., *Tot nut van het gemeen...*. Over gemene heidegebieden in het Turnhoutse (15de-19de eeuw), in *Natuur.Focus* jg. 4, dl. 2, juni 2005, p. 45-50.
- (20) Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer nr. 5201
- (21) Deze reputatie is niet helemaal terecht. In een bos te Kaggevinne-Diest had Hendrik van Nassau al in het begin van de 16de eeuw (voor 1540) dennen laten aanplanten. DE KOK H., Adriaan Ghys, Grotenhout en de eerste den in de Kempen, in *A. Ghys en de den in de Turnhoutse Kempen*, Gontrode 1985 p. 1-21.
- (22) DE KIMPE P., *Mens en bos in de Kempen: het Grootenhout in de 18de en 19de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, UGent, 2002: bijlage 2.

- (23) TACK G., VAN DEN BREMT P. en HERMY M., *Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie*, Leuven 1993, p. 93.
- (24) HERMY M., *The population structure of coppice stools in an ancient coppice-with-standards wood: the example of the Vorte Bossen (West Flanders, Belgium)*, in *Biologisch jaarboek Dodonaea*, jg. 50, 1982, p. 217-230.
- (25) PETERKEN G.F., *Woodland conservation and management*, London, New York 1981.
- (26) VAN MIEGROET M., *Van bomen en bossen*, 2 dln, Gent 1976.
- (27) BOUDRU M., *Forêt et sylviculture: sylviculture appliquée*, Gembloux 1986.
- (28) Schalmen is een historische term voor hameren of het merken van opgaande bomen, die in een perceel moeten worden gekapt. Hameren staat in tegenstelling tot baliveren. Dit is het merken van bomen die niet mogen worden gekapt.
- (29) Domeinrekening uit 1494: Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer nr. 5204 P^o14.
- (30) Domeinrekening uit 1543: Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer nr 5211/2.
- (31) Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer nr. 5229 P^o 119v^o-120.
- (32) Een "plan de balivage" bepaalde hoeveel bomen van een bepaalde leeftijdscategorie per hectare in een middelhoutbos mochten blijven staan. Doorgaans onderscheidde men een viertal categorieën, van jong naar oud. De leeftijdssamenstelling in een ongelijkjarig middelhoutbos was piramidaal van opbouw: een groot aantal in de jongste leeftijdscategorieën en een beperkt aantal (zeer) oude bomen. Alleen de fraaiste, sterkste en meest vruchtbare exemplaren haalden de eindmeet. De andere werden selectief weggekapt.
- (33) POSKIN A., *Traité de sylviculture*, 3de herziene uitgave, Gembloux, Paris 1949; De Lempis 1951 geciteerd door BOUDRU M., *Forêt et sylviculture: sylviculture appliquée*, Gembloux 1986
- (34) In 1895 werd iets meer dan de helft van het toenmalige Grotenhout grondig geïnventariseerd. Grotenhout had toen twee eigenaars. De inventaris is opgemaakt naar aanleiding van de verkoop van de ene helft van Grotenhout door de prins van Monaco aan de prins van Arenberg. Om te kunnen vergelijken werd de bestandsopbouw in een aantal percelen in 2003 opnieuw geïnventariseerd. NAGELS A., *Vergelijking van de historische en actuele bestandsopbouw in het Grotenhout bij Turnhout*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling faculteit Landbouwkundige en Toegepaste biologische wetenschappen, KULeuven, 2004.
- (35) *De bosinventarisatie van het Vlaamse gewest. Eindverslag door Afdeling Bos en Groen*, Brussel 2001.
- (36) VAN MIEGROET M., *Van bomen en bossen*, 2 dln., Gent 1976.
- (37) GORISSEN D., MERCKX T., VERCOUTERE B. en MAES D., *Veranderd bosgebruik en dagvlinders. Waarom verdwenen dagvlinders uit bossen in Vlaanderen?* in *Landschap*, jg. 21/2 p. 86.
- (38) Algemeen Rijksarchief Brussel, Kaarten en plattegronden in handschrift, nr. 733.
- (39) VERHEYEN K. en HERMY M., *Beheerplan Grotenhout. Domeinbos*, (Onuitgegeven rapport in opdracht van Ministerie van de Vlaamse gemeenschap, departement LIN, Aminor, afdeling Bos en Groen), Leuven 2003, p. 33.
- (40) Idem, *Beheerplan Grotenhout. Kaartmateriaal*, (Onuitgegeven rapport in opdracht van Ministerie van de Vlaamse gemeenschap, departement LIN, Aminor, afdeling Bos en Groen), Leuven 2003, kaart 1.7.
- (41) Dit is het geval voor de Turnhoutse Donk, de Aardbol, Achter het Schoor en een deel van 's Herenbeemd, ter hoogte van de huidige vijver die gegraven is naar aanleiding van de aanleg van de E34.
- (42) In hedendaagse experimenten met extensieve begrazing in bosgraslandgebieden wordt soms uitgegaan van 1 grootvee-equivalent per 10 hectare: HERMY M. en VANDEKERKHOVE K., *Bosgebieden*, in Hermy M., De Blust G. en Sloodmaekers M. (red.) *Natuurbeheer*, Leuven 2004, p. 349.
- (43) GOSYNS E. en HOFFMANN M., Extensieve begrazing: mogelijkheden en beperkingen, in Hermy M., De Blust G. en Sloodmaekers M. (red.) *Natuurbeheer*, Leuven 2004, p. 384.
- (44) Ibidem, p. 401.
- (45) In 1572 werd speciaal voor Grotenhout een boswet uitgevaardigd, die de gebruiksrechten voor omwonenden in het bos regelt. Rijksarchief Antwerpen, Oud gemeentearchief Gierle nr. 45g.
- (46) PETERKEN G.F., *Woodland management and conservation*, London, New York 1981.
- (47) VERBOVEN H., *Het bos doorheen de bomen. Bijdrage tot de institutionele, ecologische en financieel-economische geschiedenis van het Zoniënwood in de 18de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Departement Geschiedenis, KULeuven, 1988.
- (48) BUIS J., *Historia forestis. Nederlandse bosgeschiedenis*, (A.A.G. Bijdragen, 26-27), Wageningen, Utrecht 1985.
- (49) VERA F.W.M., *Grazing ecology and forest history*, S.l.n.d.
- (50) *Afdeling Bos en Groen. Beheervisie openbare bossen*, Brussel 2001.
- (51) Voor Grotenhout hebben we de boomsoortensamenstelling onderzocht aan de hand van de houtverkoop en de verkoopvoorwaarden in de domeinrekeningen van het Land van Turnhout. Deze methode impliceert dat de boomsoorten in het hakhout moeilijk kunnen worden bepaald, omdat het hakhout op stam werd verkocht onder de algemene beschrijving van "schaarhout". Een specificatie naar soort was er niet. Vanaf de 17de eeuw worden de opgaande bomen in Grotenhout, zoals eik en es, apart verkocht. Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, nrs. 5182-5229; Rijksarchief Antwerpen, Gemeentearchief Turnhout en Stadsarchief Turnhout, Grotenhout nrs. I-IV.
- (52) Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer nr. 5208 P^o40.
- (53) Ibidem, p. 77.
- (54) Ibidem, p. 13.
- (55) Stadsarchief Turnhout, Grotenhout nr. I.
- (56) DE KEERSMAEKER L., ROGIER N., LAURIKS R. en DE VOS B., *Ecosysteemvisie Bos Vlaanderen. Ruimtelijke uitwerking van de natuurlijke bostypes op basis van bodemgroeperingsseenheden en historische boskaarten*, (Eindverslag van project Vlina C97/06: studie uitgevoerd voor rekening van de Vlaamse Gemeenschap binnen het kader van het Vlaams Impulsprogramma Natuurontwikkeling in opdracht van de Vlaamse minister bevoegd voor natuurbehoud), Brussel 2001 p. 50.
- (57) Ibidem, p. 50.

- (58) HERMY M. en VANDEKERKHOVE K., *Bosgebieden*, in Hermy M., De Blust G. en Sloodmaekers M. (red.) *Natuurbeheer*, Leuven 2004 p. 312.
- (59) TACK G., VAN DEN BREMT P. en HERMY M., *Bossen van Vlaanderen: een historische ecologie*, Leuven 1993.
- (60) Ibidem, p. 39-40.
- (61) In de domeinrekeningen verantwoordde de rentmeester van het Land van Turnhout zich waarom sommige jaren geen hout-inkomsten in de rekening werden opgetekend. Eén van de redenen was dat "dit jaer den torf soe wel gewonnen was datmen egheen hout en vraeghde". Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer nr. 5201, rekening van 1501-02.
- (62) Met uitzondering van één locatie in 's Herenbeemd.
- (63) VERHEYEN K. en HERMY M., *Beheerplan Grotenhout. Domeinbos*, (Onuitgegeven rapport in opdracht van Ministerie van de Vlaamse gemeenschap, departement LIN, Aminoal, afdeling Bos en Groen), Leuven 2003, bijlage kaart 1.10.
- (64) Ibidem, p. 39 en bijlage kaart 2.3.
- (65) TACK G., VAN DEN BREMT P. en HERMY M., *Bossen van Vlaanderen: een historische ecologie*, Leuven 1993.
- (66) VERHEYEN K. en HERMY M., *Beheerplan Grotenhout. Domeinbos*, (Onuitgegeven rapport in opdracht van Ministerie van de Vlaamse gemeenschap, departement LIN, Aminoal, afdeling Bos en Groen), Leuven 2003, p. 106.
- (67) Nulbeheer staat synoniem voor "niets doen" in het bos. De mens grijpt dan niet langer in en laat de natuurlijke successie en processen hun gang gaan. HERMY M. en VANDEKERKHOVE K., *Bosgebieden*, in Hermy M., De Blust G. en Sloodmaekers M. (red.) *Natuurbeheer*, Leuven 2004, p. 342-344.
- (68) Ibidem, p. 349-350.

Marjan Buyle

INDRUKWEKKENDE LAATMIDDELEEUWSE DEUGDEN OP DE MUREN VAN EEN BRUGS WOONHUIS

◀ Fortitudo en Temperantia op een aquarel van Camille Tulpinck (einde 19de eeuw?) (Brussel, KMG)

Al op het einde van de 19de eeuw aquarelleert de Brugse archeoloog en schilder Camille Tulpinck een muurschildering met twee merkwaaardige vrouwenfiguren in een woonhuis aan de Vlamingstraat in Brugge (1). Daarna raken beide dames een beetje in de vergetelheid en verdwijnen ze achter een textielbehang. Omdat hun bewaringstoestand

er fel op achteruit ging en zowel de pleister als de verflaag begonnen af te schilferen, greep de conservatieploeg van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed VIOE (2) in om deze belangrijke getuigen van de laatmiddeleeuwse interieurfwerking en iconografie te fixeren, te conserveren en te onderzoeken.

Belangrijkste ruimte in het middeleeuwse woonhuis was ongetwijfeld de *sala*, de grote zaal die zich meestal op de eerste of op de verhoogde gelijkvloerse verdieping bevindt (zie kadertekst Dirk Van Eenhooge). Daar trof de middeleeuwse bezoeker van het huis, naast een uitnodigend open haardvuur, meestal ook een fraaie interieurafwerking aan, bedoeld om indruk te maken op de gasten. Op de korte binnenmuur van deze zaal, die in latere tijden tot twee kamers werd verbouwd, treffen we links en rechts van de huidige schouw twee meer dan levensgrote figuren aan. De oorspronkelijke balkenzoldering werd in latere tijd bedekt door een stucwerkplafond. De oorspronkelijke hoogte werd dus verlaagd voor dit nieuwe plafond, dat het bovenste gedeelte van de muurschilderingen bedekt. De fraai geklede vrouwen zijn personificaties van twee van de vier kardinale deugden, met name *Temperantia* (de matigheid) rechts en *Fortitudo* (de sterkte) links. Ze zijn in driekwart aanzicht geschilderd vóór een effen groene achtergrond.

BESCHRIJVING

Het onderste gedeelte van de *Temperantia* is niet meer bewaard. Ze is zichtbaar ongeveer vanaf kniehoogte. De afmetingen van het bewaarde gedeelte zijn 1,45m hoogte op een breedte van 1,05m. De koninklijk uitgedoste figuur draagt een zwart

onderkleed of een borstlap, waarvan twee stroken te zien zijn aan de hals. Het groene kleed vertoont trechtervormige manchetten. Zoals in deze periode gebruikelijk was, sluit het bovengedeelte van de kledij nauw aan, terwijl de buikpartij geaccentueerd wordt.

Het bovenkleed is van brokaat, waarvan het motief spijtig genoeg slecht bewaard is. De heel brede mouwen zijn met een hermelijnen voering afgeboord. Het brokaatmotief heeft een rode grond met tekeningen in zwart en geel. De rode mantel met hermelijnen mouwafwerking is gesloten met twee broches met een tussenlint, dit alles verfraaid met kostbare edelstenen en een cirkel van parels. De kledij is eveneens gekenmerkt door een zware laaghangende heupgordel, die ook met ronde sierspelden wordt gesloten. Van deze gordel hangt een zware ketting met rechthoekige schakels naar beneden, onderbroken door versierde tussenstukken. Op het hoofd draagt de deugd een rijkversierde kroon. Haar lange gekrulde haren hangen los. Op haar slapen heeft ze twee versierde haarnetjes. Om de hals draagt de allegorische figuur een zware gouden ketting met rechthoekige schakels, die over de mantelsluiting valt.

Deze deugd kenmerkt zich door verschillende attributen: in haar rechterhand een pijl en in haar linkerhand een breidel (paardentoom of paardenbit). Op haar hoofd staat een klok met witte wijzer-

◀ *Temperantia*,
Vlamingstraat
Brugge,
na conservatie
(foto O. Pauwels)

◀ Paardenbreidel als
attribuut van de
Matigheid
(foto M. Buyle)

▶ Detail van de tekst-
benderol,
vóór behandeling
(foto M. Buyle)

▼
Fortitudo,
Vlamingstraat
Brugge,
na conservatie
(foto O. Pauwels)

plaat en Romeinse cijfers en een rode achtergrond. Het bovengedeelte van de klok ontbreekt door de latere verlaging van het plafond. De rand van de klok is uitgewerkt met een dubbele profiellijst. Men kan geredelijk veronderstellen dat de figuur oorspronkelijk op een molen stond, als tegenhanger van de *Fortitudo* die op een wijnpers is afgebeeld. Het onderste gedeelte van de schildering is namelijk verloren gegaan.

Rechts van haar hoofd is een gedeelte zichtbaar van een sierlijke banderol met een tekst op vier lijnen, in elegant en verzorgd gotisch minuskelschrift. De twee hoofdletters zijn in het rood en de overige letters in het zwart. De eerste twee verzen lijken in het Latijn gesteld, de twee volgende in het Frans. Onderaan staat het woord *Tempera(n)tia* volledig in het rood. Links van de figuur is nog net de aanzet van een gebouw zichtbaar.

Haar tegenhanger links van de schouw is *Fortitudo*. Dit is eveneens een meer dan levensgrote vrouwenfiguur, ook in driekwart aanzicht geportretteerd. De totale zichtbare hoogte van de schildering, het attriboot onder haar voeten inbegrepen, is 3.60m, op een (bewaarde) breedte van 0.55m. Haar kledij is even rijkelijk als die van haar tegenhangster. Twee zwarte stroken links en rechts van de hals suggereren het onderkleed of de borstlap. Het brokaten bovenkleed heeft een bruinrode ondergrond met motieven in helder rood en "goud". De mantel met groene voering heeft een gelijkaardig brokaatmotief en is ook met ronde juweelbroches gesloten. Aan de mouwen is een wit onderkleed zichtbaar met een zwarte mooi afgewerkte sierboord of galon met driehoekige tekening. Ze draagt een geknoopte gordel in grijsgroene stof. Ze heeft eveneens een kroon op het hoofd, die prachtig versierd is met edelstenen. Haar lange haren hangen los. In haar linkerhand houdt ze een grote toren vast als attriboot en in de andere hand een pijl en een klein vuurspuwend draakje. De toren is rond en vergelijkbaar met een hoektoren van een middeleeuwse burcht. Ze staat met haar voeten op een ander attriboot: de wijnpers.

ICONOGRAFIE VAN DE KARDINALE DEUGDEN

De idee van de deugden en ondeugden is afkomstig uit de Oudheid, meer bepaald uit de geschriften van Plato, Cicero en vooral uit de *Ethica* van Aristoteles. *Fortitudo* werd immers al in de oudheid aanbeden als een godheid. Ze was de dochter van Themis en de zuster van *Temperantia* en *Iustitia* (3).

In de Middeleeuwen wordt het thema overgenomen in het christelijke gedachtegoed. Naast de drie theologale deugden van christelijke inventie, het geloof, de hoop en de liefde, die betrekking hebben op het geloof van het individu, verschijnen er ook de vier kardinale deugden *Fortitudo* (sterkte), *Prudentia* (voorzichtigheid), *Temperantia* (matigheid) en de *Iustitia* (recht). De attributen van de kardi-

▲ Fortitudo door Giotto (begin 14de eeuw) in de Scrovegnikapel in Padua, voorgesteld als krijgshaftige dame met knots, schild en leeuwenhuid

▲ Temperantia door Ambrogio Lorenzetti (eerste helft 14de eeuw) in het Palazzo Pubblico in Siena, voorgesteld met zandloper

nale deugden worden vastgelegd in de Karolingische periode: *Temperantia* met een toorts en een kruik met water die ze uitgiet, *Fortitudo* in volle wapenrusting met een speer en schild (4).

Het thema van de deugden wordt gepopulariseerd in het Italië van de 13de en 14de eeuw. Vroege afbeeldingen van deze deugden werden door Nicola Pisano gebeeldhouwd op de kansel (1260) van de Dom in Pisa. Giotto neemt deze sculpturale thema's over in zijn monumentale schilderkunst en voert de deugden ten tonele in de Arenakapel (1305-1310) in Padua. De personificaties van de deugden worden menselijker en hun attributen zijn zorgvuldig gekozen: *Fortitudo* met knots en schild en een leeuwenhuid om de nek geknoopt, *Temperantia* met een breidel in de mond en een zwaard in de schede (5). Ook in de Franse kunst, met name in de kathedraalsculpturen van de Notre-Dame in Parijs zijn op het centraal portaal een hele reeks deugden en ondeugden weergegeven, waar ze behoren tot de iconografie van het Laatste Oordeel (6).

De deugden zijn ook de hoofdpersonages in de monumentale schildering van de Goede Regering (1338) door Ambrogio Lorenzetti op de muren van het stadhuis in Siena. Hier is *Fortitudo* nog altijd in militaire context uitgebeeld met een schild en kenmerkt *Temperantia* zich door een grote zandloper, waar ze ostentatief naar wijst (7). In dit voorbeeld is de context 100% profaan: de morele waarden fungeren als leidraad voor een goed en eerlijk staatsbestel.

In Frankrijk duikt rond 1440 een vernieuwde iconografie op, die vergelijkbaar is met de Brugse voorbeelden. Men bemerkt een duidelijke tendens om de attributen van de personificaties van de deugden te vermensen en gemakkelijker begripbaar te maken.

De attributen van de kardinale deugden hebben veranderingen ondergaan en worden vermenigvuldigd: *Fortitudo* wordt afgebeeld met een aambeeld, een wijnpers, een draak die uit een toren gehaald wordt en een zuil, *Temperantia* met een uurwerk,

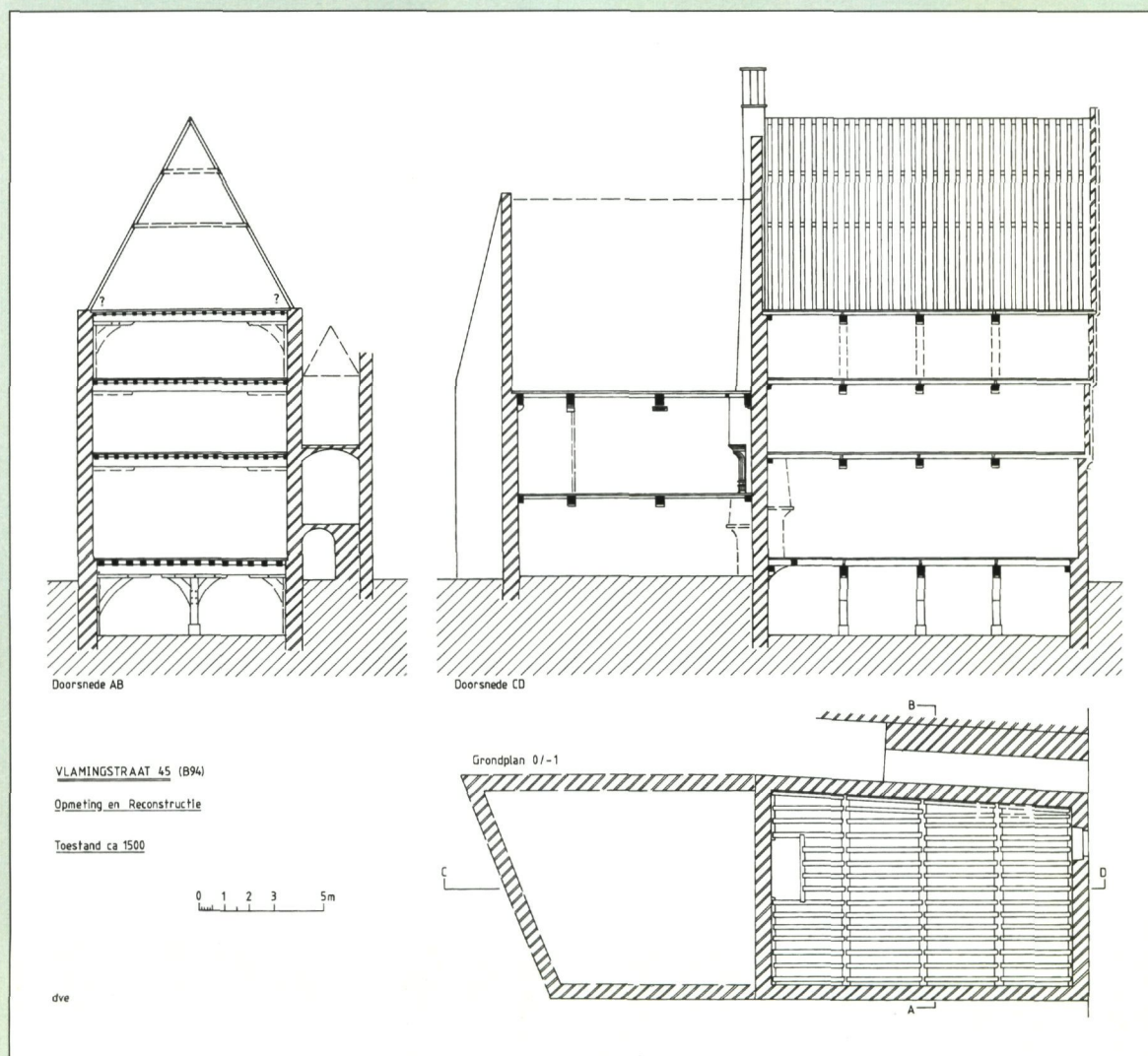

EEN MIDDELEEUWS WOONHUIS AAN DE VLAMINGSTRAAT

Dit uitzonderlijke huis aan de Vlamingstraat 45 in Brugge is 9 meter breed en 25 meter diep en is daarmee één van de grootste gekende middeleeuwse huizen in de stad. Het werd gebouwd in het derde kwart van de dertiende eeuw, maar zoals veel andere huizen, een aantal keren grondig verbouwd. Toch bleef nog veel oorspronkelijke bouwmaterialie bewaard, en kan de originele aanleg nog in grote lijnen gereconstrueerd worden. Het huis werd opgetrokken in bakstenen van het formaat 29 x 7 cm, en is verdeeld in een voor- en een achterhuis. In tegenstelling tot andere soortgelijke huizen, zijn deze twee bouwvolumes totaal verschillend in opbouw. Zo is bij-

voorbeeld enkel het voorhuis onderkelderd, en zijn de bouwlagen van ongelijke hoogte.

De kelder van het voorhuis is nog steeds overdekt met de oorspronkelijke balklaag. De drie moerbalken zijn verstijfd door middel van zware korbeelstellen (bestaande uit een muurstijl, een balksleutel en een gebogen korbeel) én in het midden door een standvink met balksleutel en korbelen. Tegen de achtermuur bevindt zich een originele raveling voor het gewelf waarop de haard van de gelijkvloerse verdieping was gebouwd. Het dendrochronologisch onderzoek dat hier op verzoek van de Afdeling

Monumenten en Landschappen werd uitgevoerd (1), wees uit dat de vier stalen die werden genomen in de zware balkstukken ofwel een snelle groei vertonen, of teveel verstoringen, zodat deze geen resultaat opleverden. De stalen genomen in twee kinderbalken daarentegen konden moeiteloos gesynchroniseerd worden tot een gemiddelde curve die zeer goede resultaten levert bij vergelijking met de referentiecurven. De jongste gemeten jaarling dateert uit 1264, wat betekent dat het vellen van de bomen tussen 1265 en 1280 moet gesitueerd worden.

Op de gelijkvloerse en eerste verdieping zijn de oude balklagen door stucplafonds bedekt, maar op de tweede verdieping is duidelijk dat de moerbalken door korbeelstellen ondersteund waren, waarvan telkens enkel de balksleutel is bewaard. Op de eerste verdieping bleef wel een kaarsnis met een driepas zichtbaar.

Het huis was ongetwijfeld voorzien van een uitkragende houten straatgevel die in de vroege 18de eeuw vervangen werd door de huidige bakstenen gevel. Ook de bestaande dakkap dateert uit deze periode, maar bevat veel hergebruikmateriaal uit een middeleeuwse sporenkap. Het ging hier duidelijk om een enkelvoudige sporenkap (2), waarin elk sporenpaar voorzien was van twee halfhouts verbonden hanenbalken. Op enkele daksporen is duidelijk dat er aan de buitenkant een schuine windlat op aangebracht was (3). Onderzoek van deze daksporen toonde aan dat het ging om eikenhout met een snelle groei die een goed dendrochronologisch onderzoek in de weg stond; er werden dan ook geen stalen genomen.

In het achterhuis verbergt de 18de-eeuwse aankleding de oude balklaag, die op de eerste verdieping wel is blootgelegd. Deze zaal werd tijdens een 15de-16de eeuwse verbouwing door een (nu verdwenen) stijlwand onder de tweede moerbalk in twee ongelijke delen verdeeld. In het voorste gedeelte bevindt zich een monumentale blauwstenen haard, en zijn de balksleutels en consoles versierd met polychromie en bladmotieven. In het achterste gedeelte bleven balksleutels en consoles onversierd. De oude dakkap verdween toen in de 19de eeuw een bouwlaag aan het achterhuis werd toegevoegd.

Het monumentale huis werd ongetwijfeld gebouwd door een rijke patriciër of koopman, die vooralsnog anoniem moet blijven. Bij de latere eigenaars die terug te vinden zijn sinds 1579 (4), bevinden zich bijvoorbeeld notaris Philips de Zwarte die het huis in 1614 kocht, en chirurg Jan van Overwalle die er van 1679 tot 1704 woonde. Een vroeg-18de eeuwse boedelbeschrijving maakt duidelijk dat er een hoedenwinkel en -atelier waren ingericht. De toenmalige bewoner, Engel Lameere was waarschijnlijk degene die de bakstenen straatgevel liet optrekken. Eind 18de eeuw waren het stoffenfabrikanten die het huis bewoonden.

De meest tot de verbeelding sprekende eigenaar is echter lithograaf Auguste Ancot, die hier vanaf 1858 woonde en er in 1896 stierf. Ancot is vooral bekend om zijn lithografische reproductie van het omvangrijke stadsplan van Marcus Gerards uit 1562, maar ook in zijn publicitair drukwerk verwerkte hij regelmatig Brugse stadsgezichten. In het huis zijn nog sporen en materiaal van de traditionele steendrukkerij bewaard gebleven.

Eindnoten

- (1) Onderzoek uitgevoerd door D. Houbrechts en J. Eeckhout van het Laboratoire de Dendrochronologie van de Universit  de Liège.
- (2) Enkelvoudige sporenkappen bevatten geen enkele langsverbinding waardoor elk sporenpaar 'zelfstandig' is.
- (3) Zie bijvoorbeeld D. VAN EENHOOGHE, *Middeleeuwse Brugse huizen : bouwhistorisch onderzoek in de Florentijnse loge en het huis Hertsberghe in de Academiestraat*, in *M&L Monumenten en Landschappen*, jaargang 21, nr. 2, p. 37.
- (4) Voor een meer uitgebreide beschrijving zie B. BEERNAERT, B. SCHOTTE & D. VAN EENHOOGHE, *Middeleeuws Brugge*, in B. BEERNAERT e.a., *Brugge op zijn kant*, Brugge, 2002, pp. 22-23.

Dirk van Eenhooge

▲ Voorstelling van de Matigen en de Onmatigen (1475-1480) door de Meester van het Dresden
Getijdenboek, uit *Illuminating the Renaissance* (tent.cat.), Los Angeles, 2003, p. 275

een windmolen, een bril, een harnas en een breidel (8). Aambeeld en wijnpers duiden in deze context uiteraard op kracht. De draak van *Fortitudo* wijst op de zonde en de slechte gedachten, die willen binnendringen in de vestingtoren van het goede geweten: de sterke mens weet die draak er uit te verwijderen, zij het soms met moeite. Het uurwerk van *Temperantia* staat symbool voor het ritme dat het leven van de wijze mens moet regelen (9). Een breidel symboliseert de beheersing van de woorden. Soms heeft de deugd de breidel letterlijk zelf in de mond!

Om de deugden nog aanschouwelijker voor te stellen, werd *Temperantia* ook uitgebeeld door een sober stijlvol feestmaal met goede tafelmanieren, en

daarnaast een wilde braspartij als tegenhanger van hoe het niet moest. Een voorbeeld hiervan werd gepenseeld door de Meester van het Dresden getijdenboek (10).

VERGELIJKBARE VOORSTELLINGEN

Het is opvallend dat vergelijkbare voorstellingen uit het Zuiden komen (Frankrijk, Italië), en dan vooral uit de miniatuurkunst en uit de monumentale grafkunst.

Op een schitterende minatuurpagina uit het einde van de 15de eeuw in een Frans manuscript voor Jacques d'Armagnac, hertog van Nemours (11) zijn de vier kardinale deugden geportretteerd in een huiselijk laatmiddeleeuws interieur, zittend op een bank of een bed. *Fortitudo* staat voorovergebogen met een aambeeld op de rug en met de voeten op een wijnpers, terwijl ze met veel moeite de draak uit

▲ Miniatuurpagina uit het manuscript voor Jacques d'Armagnac (einde 15e eeuw) met voorstelling van de vier kardinale deugden, van links naar rechts en boven naar onder: Prudentia, lustitia, Fortitudo en Temperantia (diché Bibliothèque Nationale de France, Paris)

de toren verwijderd. *Temperantia* zit op een middeleeuwse bank met de voeten op een molen, een bril in de hand en een klok op het hoofd. De breidel draagt ze in haar eigen mond.

Loyset Liédet portretteert in een handschrift van 1461 vier deugden op een rij, gezeten op een overhuifde bank (12). Rechts bemerken we de *Fortitudo* die zopas de draak uit haar hoge, architecturaal uitgebouwde toren haalde en zorgvuldig met de andere hand de deur sluit.

Een manuscript met de *Ethica* van Aristoteles (13) voert de kardinale en de theologale deugden ten tonele in een indrukwekkende compositie, onder het alziende oog van de heilige Petrus in een baldakijnnis bovenaan. Elk personage heeft een veelheid van attributen bij zich, deels onder hun voeten, deels op hun hoofd en in hun beide handen. *Temperantia* staat centraal, alweer op de molen, met bril en breidel in de hand en een enorme klok op het hoofd. *Fortitudo* uiterst rechts staat op de wijnpers, draagt het aambeeld op het hoofd en is nog druk

▲ Miniatuur met de drie theologale en de vier kardinale deugden, van links naar rechts Fides/ Geloof, Spes/Hoop, Caritas/Liefde, Temperantia/ Matigheid, lustitia/ Recht, Prudentia/ Voorzichtigheid en Fortitudo/Kracht, in een handschrift met de *Ethica* van Aristoteles (diché Collections de la Bibliothèque municipale de Rouen, foto Thierry Ascencio-Parry)

bezig met de draak uit de toren van het goede geweten te trekken.

In een Frans manuscript van 1512 (14) verschijnen de kardinale deugden elk op een afzonderlijk miniatuur en ditmaal in een duidelijk renaissancestisch interieur. Hun attributen blijven evenwel dezelfde: *Force* staat op een wijnpers, met een aambeeld en hamer op het hoofd en ze heeft de draak uit de toren verwijderd. De torens van *Fortitudo* zijn allemaal vrijwel dezelfde van opbouw: ronde natuurstenen constructies met een rondboogdeur, vensters en/of kantelen en schietgaten, en bekroond met een sierlijk spits dak met of zonder dakkapellen, en afgewerkt met een vrolijk wapperend vlagje bovenaan. De laatstgenoemde miniatuur verkoos een sober kruisje als versiering.

Temperance staat in een fraai renaissance interieur met marmeren platen en pilasters als muurafwerking en een klassiek geïnspireerde schouw met Corinthische zuilen en een engeltje. Ze staat opnieuw op een molen, draagt een bril in de hand, een breidel in de mond en een klok op het hoofd.

► Fortitudo in het handschrift *Le séjour de deuil pour le trespas de Messire Philippe de Commines* (1512), met dezelfde attributen maar in een renaissance interieur (cliché Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

► Temperantia in hetzelfde handschrift (cliché Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

In Italië waren in de monumentale grafkunst de voorstellingen van de deugden voorbehouden aan graven van heiligen of bijna-heiligen (pausen). In de 14de eeuw vervalt dit ongeschreven monopolie en worden door Nicola Pisano of zijn navolgers de deugden in funeraire context niet langer als reliëf-

▲ Fortitudo met draak, (1499) door Michel Colombe in de kathedraal van Nantes met klok en breidel als grafbeelden

voorstellingen, maar als bijna zelfstandige sculpturen ook rond lekengraven opgesteld (15). Nicola en Giovanni Pisano hadden reeds deugden toegevoegd aan de iconografie van hun wijwaterbekkens en preekstoelen. In een eerste stadium werd deze toevoeging van deugden aan grafmonumenten alleen gebruikt om de verdiensten te benadrukken van prins en prinsessen, maar later ook van iedereen 'die het kon betalen'. Het oudste voorbeeld hiervan zijn de graven van Anjou in de Santa Chiara kerk in Napels door Tino di Camaino (16). De graven van de mannen werden versierd met al de deugden, terwijl de vrouwen het moesten stellen met ofwel de vier kardinale ofwel de drie theologale deugden. Deze "secularisatie" van de deugden op grafmonumenten is vanaf circa 1500 ook ten noorden van de Alpen aanwijsbaar. Het oudst bewaarde en mooiste voorbeeld in de Franse monumentale grafkunst is het graf van François II en Marguerite de Foix, vervaardigd door Michel Colombe en Girolamo da Fiesole in 1499 voor de kathedraal van Nantes (17). De prachtig gesneden, bijna levensgrote beelden dragen hun attributen met een grote waardigheid, passend bij de funeraire context van het ensemble. *Force* is naar Italiaanse traditie gekleed als een krijgsvrouw, een soort Pallas Athene bijna, met een fantaisistische wapenrusting. Ze trekt de draak uit een toren die ditmaal niet voorzien is van een deurtje, zodat *Force* al haar spreekwoordelijke

kracht moet gebruiken om de draak door de dikke muur van de toren heen te trekken. *Tempérance* draagt een zware breidel in de ene hand en een klok in de andere.

DEUGDEN IN PROFANE CONTEXT

Dat voorstellingen van deugden voorkomen in een profane context, hoeft niet te verbazen. Voorbeelden zijn legio. Om in Brugge te blijven, citeren we de 14de-eeuwse voorstelling van de deugden, gecombineerd met een Sint-Joris en de draak enerzijds en de helden van de oudheid anderzijds in een pand aan de Spinolarei in Brugge (18). Ook in de 16de eeuw zijn deugden het thema van de muurschilderingen in het interieur, zoals in het pand Sint-Jacob in Galissien aan de Braderijstraat in Antwerpen,

De voorstelling van deugden getuigt niet zozeer van een moraliserende lering, zoals meestal het geval is met religieuze cycli, maar ze verwijzen vooral naar de verantwoordelijkheid van elke mens, die als vrij individu volledig vrij zelf kan bepalen of hij een deugdzaam of ondeugdzaam leven wil leiden. Uiteraard wenkt aan de einder de beloning van het Hemels Paradijs en daarom wordt, zowel in profane als in religieuze context, het Laatste Oordeel soms gekoppeld aan de voorstelling van deugden en ondeugden. Een voorbeeld hiervan vinden we terug in het pand aan de Spinolarei in Brugge, waar een aantal losse geschilderde bakstenen, afkomstig van een vroegere verbouwing en herbruik, wijzen op een 14de-eeuws tafereel van het Laatste Oordeel op de tegenoverliggende muur met de deugden.

Later vervaagt deze connectie en komt ze nog amper voor. De keuze voor de voorstelling van deugden wordt dan een puur rationele en profane aangelegenheid, die haar wortels vindt in het prehumanistische gedachtegoed. Cornelis Floris zal de grote promotor zijn van deugdenvoorstellingen op renaissancistische grafmonumenten (19). De Brugse deugden zijn formeel nog helemaal in de verfijnde laatgotische stijl geschilderd, maar de achterliggende idee lijkt zich al in te passen in de nieuwe humanistische lekenmoraal vanaf de tweede helft van de 15de eeuw. Voorstellingen van deugden blijven nog lange tijd populair, met zelfs nog connecties tot in onze tijd. Op het einde van de 16de eeuw ontwerpt de Franse tingieter François Briot (1560-1616) immers een reliëfshotel naar Italiaanse voorbeelden met als thema de *Temperantia*. Een replica hiervan dient nog steeds als trofee in Wimbledon!

▲ Deugd van de Grootmoedigheid/Largitia (1380-1400), in een zeldzame voorstelling door mannen, in een pand aan de Spinolarei in Brugge (foto M. Buyle)

▼ Herbruikte beschildeerde baksteen met naakte figuren in biddende houding: detail van een Laatste Oordeel, Brugge Spinolarei (foto M. Buyle)

REALITEIT OF FANTASIE?

De elegante jonkvrouwen, die de deugden personifiëren zijn traditioneel heel rijkelijk gekleed. Hun kledij heeft echter weinig of niets te maken met de gewaden die toen "echt" gedragen werden. Deugden en heiligen behoren immers tot een andere werkelijkheid en hebben weinig gemeen met de reële personen uit die tweede helft van de 15de eeuw. Op portretten en als stichtersfiguren op heilige voorstellingen valt het op hoe sober de personages gekleed zijn en hoe weinig kleur er gedragen wordt: op enkele uitzonderingen of details na, zijn zowel

▼ Rechterluik van de Moreeltriptiek uit het Groeningemuseum: bemerk de sobere kledij van de stichtersfiguren in contrast met de schitterende fantasiegewaden van de heilige Barbara (© Stedelijke Musea Brugge)

► Rijkelijke kledij en juwelen van de Temperantia (foto M. Buyle)

▲ Brokaatmotief en wit onderkleed van de Fortitudo (foto M. Buyle)

rijkdom van hun kledij laat zich immers aflezen aan hun smaakvolle elegantie, de kwaliteit en de diversiteit van de textielen, de dure materialen zoals bont en de ronduit schitterende juwelen.

Ter gelegenheid van de grote Memlingtentoonstelling in Brugge in 1994, heeft dr. Mireille Madou de schilderijen bekeken vanuit het oogpunt van de materiële cultuur, waarbij ze de afgebeelde kostuums toetst aan hun realiteitswaarde (21). Met andere woorden: als we in die tijd zouden geleefd hebben, hadden we dan dames uit de Brugse hogere kringen met deze kledij kunnen ontmoeten? Als we 15de-eeuwse portretten bekijken, dan hebben we met een hoge graad van waarschijnlijkheid te maken met hetgeen effectief gedragen werd door de rijke burgerij. En die is, zoals hoger vermeld, van een sobere doch kwaliteitsvolle elegantie. Afbeeldingen van vrouwen op heiligenvoorstellingen of, zoals hier, in een allegorische context, zijn dan weer een ander verhaal. Dan zien we de dames vaak uitgedost in een kledij die doorgaans niet gedragen wordt of die teruggaat tot een vroegere mode of een combinatie van beide. De deugden hier in de Vlamingstraat dragen zware brokaatstoffen, fraai versierde mantels met hermelijnen voeringen, rijke-

lijke juwelen als kronen, halskettingen, mantelsluitingen en heupgordels. Brokaat werd niet gedragen door Brugse burgerdames, omdat dit soort kledij voorbehouden was aan het hof. De wijde mantel met sluiting in de vorm van juweelbroches behoort tot de ceremoniële hofkledij, met andere woorden werd het aan het hof nog alleen gebruikt voor plechtige ceremonies. We kunnen het vergelijken met de kledij die koningin Elisabeth van Engeland thans nog draagt bij institutionele plechtigheden.

De Brugse schilder van de deugden was dus geen uitzondering. De kledij in rijk goudbrokaat was voorbehouden aan de hofkringen. Zo zien we koninging Isabella van Portugal in haar rijk brokaatgewaad geportretteerd op een triptiek van Petrus Christus, bewaard in het Groeningemuseum in Brugge. De ruime rode mantel met hermelijnen voering en juweelbroches met tussenlint van *Temperantia* gaat terug tot de 13de-eeuwse mode en werd in de 15de eeuw en zelfs nog in de 16de eeuw nog alleen als staatsiegewaad voor vorstinnen gebruikt (22). Loshangend haar zoals beide deugden dragen, werd in de realiteit nooit gecombineerd met haar dat opgestoken werd in haarnetjes (23), zoals de *Temperantia* draagt. Dit is trouwens ook

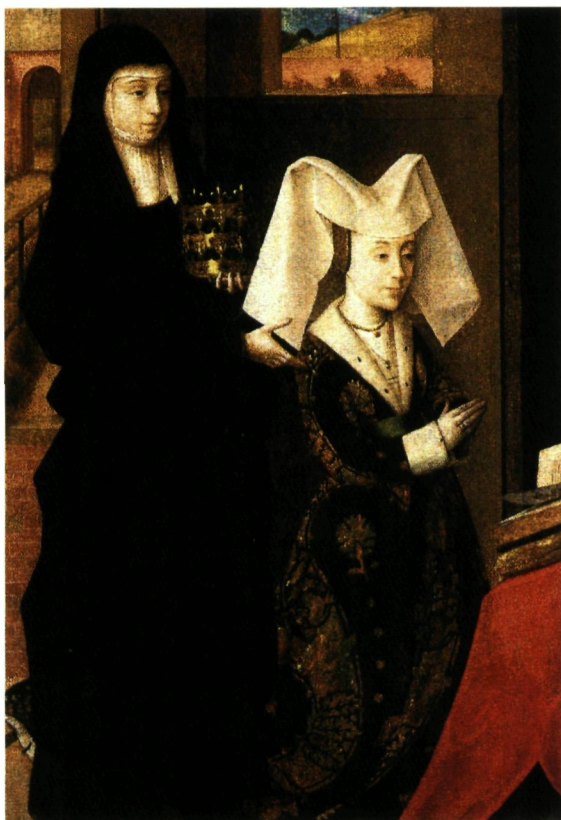
▼
Detail van de
gordelsluiting van
Temperantia
(foto M. Buyle)

▼
Gelijkaardige gordel-
sluiting op een
Bewening, bewaard
in de Villa Doria
Pamphilj in Rome

▲ Koninklijk brokaat-
gewaad voor
Isabella van
Portugal door
Petrus Christus

in het Groeninge-
museum
(© Stedelijke Musea
Brugge)

▼ Maria van
Bourgondië als
gehuwde vrouw met
haarnetten,
op valkenjacht
(cliché Stads-
bibliotheek Brugge)

een onlogische combinatie vermits in het geval van loshangend haar, men geen haarnetjes nodig heeft. Deze vreemde combinatie vinden we soms terug op heiligenvoorstellingen: de heilige Ursula draagt dergelijke netjes tezamen met lang haar op het Ursulaschrijn van Hans Memling (24), bewaard in het vroegere Sint-Janshospitaal van Brugge, nu Memlingmuseum. Haarnetjes zijn aanwijsbaar vanaf het einde van de 14de eeuw. Op tekeningen van Antonio de Succa komen ze meermaals voor, onder andere op een schets en een tekening van Maria van Bourgondië, die de haarnetten combineert met een kroon (25). In de *Excellente Chronique* uit de Stadsbibliotheek van Brugge is Maria van Bourgondië tweemaal geportretteerd: tijdens haar verloving met de loshangende haren van de ongehuwde vrouw (Ms. 437, f. 395), en als gehuwde vrouw met de haren netjes opgeborgen in haarnetten tijdens de valkenjacht (ms. 437, f. 372).

Vergelijkbare details van kostuums en juwelen vinden we terug op schilderijen van Memling en vooral van Gerard David. Trechtersvormige mouwen, heupgordels en mantelsluitingen met juweelbroches gesloten, zij het veel kleiner en fijner, zijn talrijk aanwezig zowel op portretten (stichtersfiguren) als op heiligenvoorstellingen. De typische combinatie

▼ Dezelfde Maria van
Bourgondië met los-
hangend haar als
jong meisje op haar
verloofsfeest
(cliché Stads-
bibliotheek Brugge)

▲ Heilige Barbara met juweelbroches als mantelsluiting op het Johannesretabel van Hans Memling in het Museum Sint-Janshospitaal (© Stedelijke Musea Brugge)

◀ Heilige Catharina met juwelencroon op het hetzelfde Johannesretabel (© Stedelijke Musea Brugge)

▼ Heilige Catharina met vergelijkbare mantelsluiting en gouden ketting met rechthoekige schakels als op de muurschildering met Temperantia, detail uit Mystiek Huwelijk van Catharina (1509) uit de Londense National Gallery door Gerard David (uit E. PANOFKY, *Les primitifs Flamands*, pl. LXXII)

van een mantelsluiting in de vorm van grote juweelbroches met edelstenen en parels, met daarover een zware halsketting met rechthoekige schakels vonden we alleen terug bij Gerard David, bijvoorbeeld bij de bruid op de Bruiloft van Kana in het *Louvre* in Parijs en de Madonna met heiligen in de *National Gallery* in Londen, waar de heilige Catharina een dergelijke combinatie draagt (26).

Wat de klok betreft, is deze bij alle voornoemde voorstellingen van hetzelfde type. Vijftiende-eeuwse klokken herinneren aan de grote ijzeren machinerieën van de kerktorens. De moeilijkheid om dit mechanisme te verkleinen leidde tot een zeer hoge prijs, zodat alleen de grote heren een klok bezaten. Gotische klokken zijn van ijzer en hebben een zichtbaar mechanisme achter de wijzerplaat. Door de uitvinding van de spiraalveer in de 15de eeuw worden de zware gewichten overbodig en kan men het uurwerk verkleinen tot een handig, transporteerbaar en elegant luxeobject. Deze draagbare uurwerken konden op tafel of op een meubel gezet worden. Het is trouwens pas in deze periode dat de klok wordt toegevoegd aan de al talrijke attributen

► van *Temperantia*. Het oudst bewaarde huisuurwerk van dit type is dat van Filips de Goede uit 1430, bewaard in het *Germanisches Museum* van Nürnberg (27).

Fortitudo, tijdens de behandeling. Links in de hoek onder het houten kader is nog een restant van de oorspronkelijke baksteenimitatieschildering te zien (foto M. Buyle)

VERFTECHNIEK

De muurschilderingen bevinden zich links en rechts van de huidige schouw. De drager is een slordig gemetselde bakstenen muur met verpulverde kalkmortelvoegen. In sommige lacunes van de 15de eeuwse schildering is de vroegere afwerkingslaag in de vorm van een dunne bepleistering met baksteenimitatie nog aanwezig. Dit soort muurafwerking lijkt in het middeleeuwse Brugge een standaardafwerking te zijn bij de bouw van een pand (28). De eventuele latere muurschilderingen bevinden zich op deze eerste afwerking, vaak met een nieuwe intermediaire pleisterlaag. Ook hier heeft de schilder een nieuwe bepleistering aangebracht, vooraleer hij begon te schilderen. Als grondlaag

▼
Temperantia, tijdens de behandeling. Bemerkt de slordig gemetselde bakstenen drager (foto M. Buyle)

▲
Hand van Temperantia: in de lacunes is de rode ondergrond van de schildering zichtbaar (foto M. Buyle)

Detail van het brokaatmotief van Fortitudo waarop de achtereenvolgende pasteuze lagen zichtbaar zijn. Het draakje werd het laatst geschilderd (foto M. Buyle)

Detail van het haar en de hermelijnen mouwboorden van Temperantia (foto M. Buyle)

bracht hij een uniforme rode laag aan, die hier en daar op lacunaire plaatsen zichtbaar is.

De figuren tekenen zich af tegen een effen groene achtergrond. Het brokaatmotief van *Temperantia* is opgebouwd vanaf een licht paarse grondlaag, waarop de schilder vrij pasteuze ophogingen maakte om de zware brokaatstof te suggereren: zwarte lijnen voor de omtrekken en de plooien, wit(grijs) en ophogingen in geel om het goudborduursel na te bootsen. Het brokaat van de tweede figuur is verwant, maar met een ander motief: op een rode ondergrond met donkerrode lijnen voor de omtrekken en de plooien wordt het brokaat gesuggereerd in helder rode en donkerrode motieven met gele gouddraden. De brokaten zijn niet met sjablonen gemaakt, zoals sommige paneelschilders uit die tijd wel deden. De motieven lopen soms wel door boven de plooien heen, die eerst geschilderd werden.

Wat de lange loshangende haren van de dames betreft, bereikte de muurschilder het haareffect door op een effen bruinrode achtergrond de krullen te suggereren met enkele fijne gele en zwarte penseelstreken.

Zoals zijn begaafde tijdgenoten weet ook deze anonieme Vlaamse Primitief de diverse texturen heel

handig weer te geven: de uiterst verfijnd uitgewerkte carnaties met veel nuancering in de tint en de sierlijk getekende handen, de zwaarte van de brokaatstoffen, de lichtheid van de haren en van het bont, de fijnheid van de onderkleding, de bijna brutale overdaad aan zware juwelen met grote edelstenen en dito parels, de ruwe textuur van de stenen

van *Fortitudo's* torengebouw, het realisme – voorzover men hiervan kan spreken bij een draakje – van de ietwat bobbelige structuur van de gevlekte huid van het dier.

Er werden enkele analyses uitgevoerd door Marina van Bos en Cécile Glaude van het Koninklijk Insti-

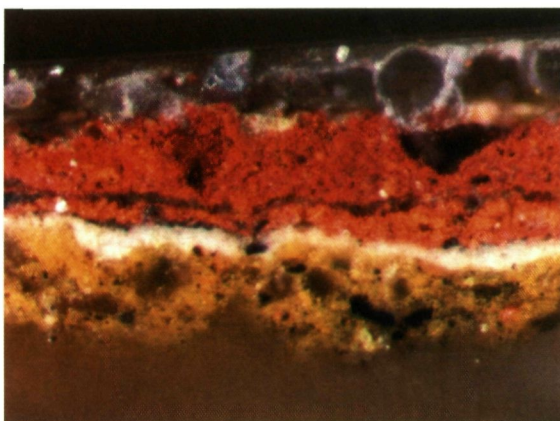
◀ De carnaties zijn bijzonder fijn uitgewerkt, detail van gelaat van *Fortitudo* tijdens de behandeling (foto M. Buyle)

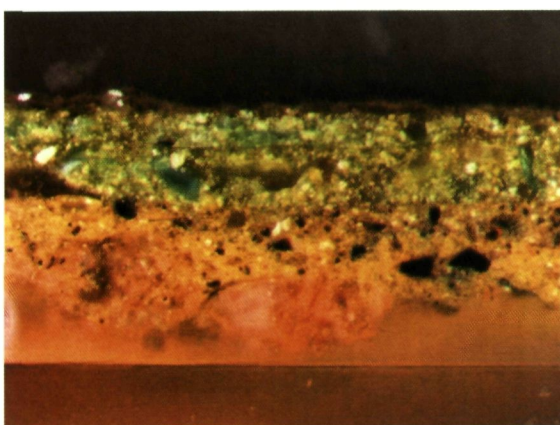
◀ Duidelijk verschillende texturen: detail van *Fortitudo* (foto M. Buyle)

► Analyse van het rode pigment door Marina van Bos (KIK): het rood is in twee lagen geschilderd. Bemerkt ook de geelachtige bepleistering en de witte kalklaag als ondergrond voor de schildering (© KIKIRPA Brussel)

► Analyse van het groen pigment (© KIKIRPA Brussel)

tuut voor het Kunstpatrimonium met behulp van de optische microscoop, de elektronenmicroscoop (SEM-EDX), de μ Ramanspectroscopie en de gaschromatografie-massaspectrometrie (GC-MS).

► De grondlaag bestaat uit kalk, kwartskorrels en veldspaten.

De schildering is, hetgeen al met het blote oog zichtbaar was, plaatselijk overdekt met een dunne laag, die de kleuren (groen) verdonkert. Wellicht werd die aangebracht na de vondst ervan (einde 19de - begin 20ste eeuw), om de schildering te fixeren? Het betreft een niet nader te identificeren organische laag. Bij analyses is het uiteraard moeilijk om de lagen te isoleren. In de analyses van de groene verflaag, die ook nog een deel van de organische laag bevatte, werd lijnzaadolie teruggevonden. Dit zou het oorspronkelijke bindmiddel kunnen zijn, ofwel een contaminatie van de groene laag met het "restauratieproduct"? Als lijnolie het origineel bindmiddel is, zou dit wel de vrij pasteuze schildertechniek kunnen verklaren. Met de temperatechniek is het namelijk veel moeilijker om met dikke, opeenvolgende verflagen te werken.

De rode verflaag bestaat soms uit twee lagen: een onderste met hoofdzakelijk rode aarde, waarboven een laag met vermiljoen en wat menie en rode

aarde. De groene laag bevat naast loodwit een koperhoudend pigment. Het zou dus bijvoorbeeld kunnen gaan om malachietgroen.

BEHANDELING

De uitgevoerde behandeling valt onder de noemer van de minimale en dringende conservatie, met andere woorden: de muurschilderingen werden behoed tegen verder verval. Blijkbaar werden ze na hun ontdekking, waarvan het tijdstip niet gekend is, plaatselijk ingestreken met een organisch product om de kleuren wat op te hogen. Dit heeft sommige kleuren verdonkerd, onder andere het groen van de achtergrond. Aan de randen van de thans zichtbare schildering is het lichtere groen nog aanwijsbaar.

De beide schilderingen werden ontdaan van resterende kalklaagjes, hetgeen mechanisch werd uitgevoerd (met scalpels) en licht gereinigd. Ze werden gefixeerd met tylose à 3 % in water en deze behandeling moest enkele malen herhaald worden wegens de verregaande verpoedering van de verflaag en het degraderen van het bindmiddel. Bij de laatste laag werd een kleine hoeveelheid Arabische gom aan het mengsel toegevoegd.

De lacunes in de pleisterlaag werden opgevuld met kalkmortel en licht getint in een neutrale ondergrondkleur. Er werd -nog- geen reïntegratie van de lacunes uitgevoerd.

► Op de banderol is de organische laag van het slordig gezette restauratieproduct goed zichtbaar (foto M. Buyle)

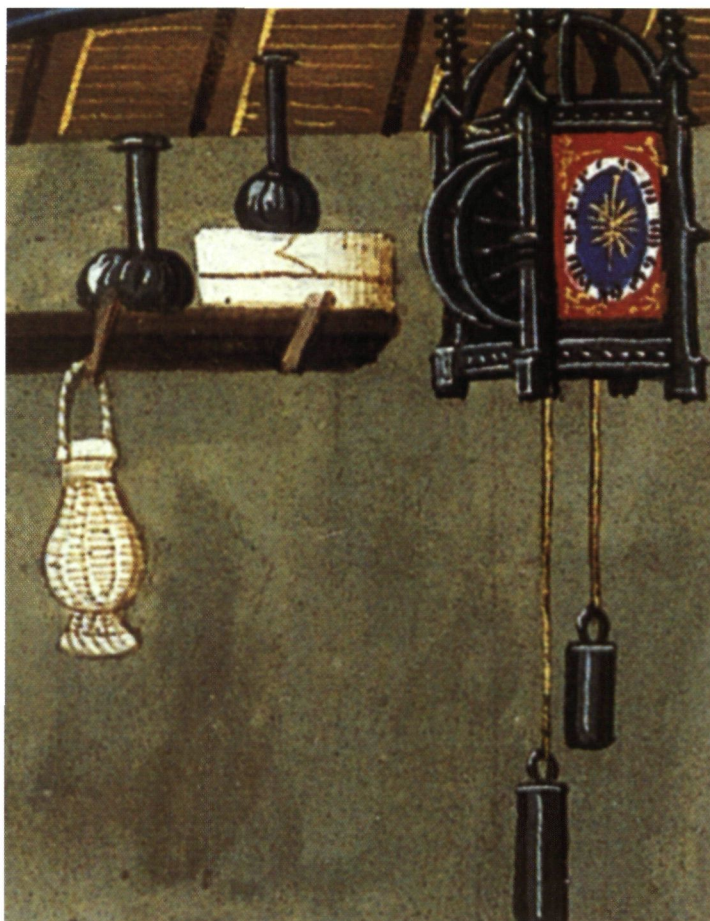

▲ Temperantia vóór de fixering van de verflaag: de verf was volledig verpoederd (foto M. Buyle)

BESLUIT

Stilistisch en bouwhistorisch kan deze schildering gesitueerd worden in de tweede helft van de 15de eeuw. Er is nog geen enkele verwijzing naar de renaissance. De muurschilderingen zijn niet meer compleet bewaard. Vooral bij *Temperantia* ontbreekt een groot stuk onderaan en een kleiner bovenaan. Door de verbouwing van de oude schouw zijn erg grote lacunes in de originele pleisterlaag, zodat bijvoorbeeld van de banderol van *Fortitudo* slechts de aanzet te zien is. Misschien waren elders in deze zaal de beide andere kardinale deugden *Iustitia* (recht) en *Prudentia* (voorzichtigheid) ook voorgesteld. De tekstbanderol lijkt deels in het Latijn deels in het Frans te zijn opgesteld. Uit analyses zou blijken dat we hier wellicht met een olieverftechniek te maken hebben, al kan het olieresidu ook afkomstig zijn van het restauratieproduct. Kostuum- en stijldetails verwijzen naar de omgeving van Hans Memling en Gerard David, die in deze periode beiden in Brugge werkzaam waren. Er is geen signatuur zichtbaar (muurschilderingen zijn zelden gehandtekend) en kunnen voorlopig dus niet anders worden toegeschreven dan aan een anonieme Brugse meester uit de tweede helft van de 15de eeuw. Deze behandeling was slechts een drin-

▲ Hetzelfde type klok als op het hoofd van Temperantia, detail van een miniatuur uit circa 1470, omgeving van Loyset Liédet (Brussel, KB, hs. 10986, fol. 1)

▼ Temperantia na de conservatie (foto M. Buyle)

gende conservatie, bedoeld om het onmiddellijk verval stop te zetten en het geheel te consolideren. De schilderijen zouden ongetwijfeld winnen bij een deskundige reïntegratie van de lacunes, die op sommige plaatsen heel storend werken, zoals in het gelaat van *Fortitudo*.

Marjan Buyle is onderzoeker conservatie en verantwoordelijke voor de conservatieploeg van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed VIOE.

EINDNOTEN

- (1) ROUSSEAU H., *Catalogue des relevés exécutés par M. C. Tulpinck de peintures murales anciennes décorant divers monuments de la Belgique*, Brussel, 1926, p. 15 nr. 132: Rousseau vermeldt alleen "Bruges maison particulière", zonder het adres op te geven, hetgeen wellicht de vergetelheid van deze schilderijen in de hand heeft gewerkt. Als beschrijving vermeldt hij: "La Force porte sur une main une tour, et de l'autre main étrangle un monstre. La Temperance tient une flèche et un mors". Rousseau verwijst eveneens naar een verzamelaquarel onder nr. 222 op p. 27, met diverse decoratieve motieven, waarvan er één een "motif à dessins géométriques d'une maison particulière à Bruges" uit de 16de eeuw in hetzelfde pand. We vonden voorlopig geen spoor van deze andere schildering in het huis.
- (2) De conservatieploeg van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), die de behandeling uitvoerde, bestaat uit Marjan Buyle, Els Jacobs en Philippe Schurmans. Met dank aan de fotografen Hans Denis en Oswald Pauwels.
- (3) DROULERS E., *Dictionnaire des attributs, allégories, emblèmes et symboles*, Turnhout, z.d., p. 78 en 212.
- (4) KATZENELLENBOGEN A., *Allegories of the Virtues and Vices in Medieval Art*, New York, 1964, p. 55.
- (5) KIRSCHBAUM E., *Lexikon der christlichen Ikonographie*, dl. IV, Rome-Freiburg-Basel-Wenen, p. 364-390.
- (6) KATZENELLENBOGEN A., *op.cit.*, p. 75.
- (7) FRUGONI C., *Pietro ed Ambrogio Lorenzetti*, Firenze, 1988, p. 63-78.
- (8) VAN MARLE R., *Iconographie de l'art profane au Moyen-Age et à la Renaissance*, dl. II, New York, 1971, p. 1-109.
- (9) De toevoeging van het uurwerk werd gepopulariseerd door Heinrich Suso's *Horologium sapientiae* van circa 1339. Zie ook MICHEL H., *L'horloge de Sapience et l'histoire de l'horlogerie*, in *Physis, Rivista di Storia della Scienza*, II, 1961, p. 291 e.v.
- (10) *Illuminating the renaissance. The triumph of the flemish manuscript painting in Europe* (tent.cat.), Londen, 2003-2004: twee voorbeelden van deze voorstelling van "Temperates and Intemperates" uit Brugse handschriften van het vierde kwart van de 15de eeuw op p. 60 en 275. De afgebeelde miniatuur werd geschilderd door de Meester van het Dresden Getijdenboek, miniatuur uit Valerius Maximus, *Faits et dits mémorables des romains*, vert. van Simon de Hesdin en Nicolas de Gonesse van de *Facta et dicta memorabilia*, Brugge, 1475-1480, uit de collectie van het Paul Getty Museum in Los Angeles, Ms. 43, frontispice van boek II. Het handschrift werd gemaakt voor de abdij van Ter Duinen en wordt thans (op enkele miniaturen na, zoals deze) bewaard in het Groot Seminarie van Brugge.
- (11) Parijs, Bibliothèque Nationale de France, *Manuscrit pour Jacques d'Armagnac, duc de Nemours*, miniatuur uit het einde van de 15de eeuw met voorstelling van de vier kardinale deugden, Ms.fr. 9186.
- (12) Brussel, Koninklijke Bibliotheek, LA SALLE, *Traité de morale d'Antoine de la Valle*, miniatuur van Loyset Liédet, KIK fototheek cliché B21208.
- (13) Bibliothèque de Rouen, ARISTOTE, *Ethiques, Politiques et Economiques* (Franse vertaling door Nicole Oresme), 15de eeuw, Ms. 12, fol. 17.
- (14) Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, *Le séjour de deuil pour le trepas de Messire Philippes de Commines*, Frankrijk, 1512, fol. 7r. en 8r.
- (15) PANOFKY E., *Tomb sculpture*, New York, 1992, p. 74-76.
- (16) Ibidem, fig. 397 en 398.
- (17) Ibidem, fig. 327; VAN MARLE R., *op.cit.*, p. 52-53.
- (18) BUYLE M., *Een puzzel op de schouw en draken op de muren. Merkwaardige muurschilderingen uit de late 14de eeuw in een Brugs woonhuis*, in *M&L*, jg. 14, nr. 1, 1995, p. 6-27.
- (19) PANOFKY E., *op.cit.*, fig. 332.
- (20) HUVENNE P., *Een gedegen imago*, in *Brugge en de renaissance. Van Memling tot Pourbus* (tent.cat.), o.l.v. MARTENS M., Brugge, 1998, p. 22-25.
- (21) MADOU M., *Kleding en mode in het oeuvre van Memling*, in *Hans Memling* (tent.cat.), dl. II *Essays*, Brugge, 1994, p. 50-62.
- (22) Ibidem, p. 60.
- (23) Ibidem, p. 60.
- (24) DEVOS D., *Hans Memling. Het volledige oeuvre*, Antwerpen, 1994, p. 299.
- (25) *Memoriën van Anthonio de Succa* (tent.cat.), o.l.v. COMBLENSONKES M. en VAN DEN BERGEN-PANTENS, *Bijdragen tot de Studie van de Vlaamse Primitieven*, 7, Brussel, 1977-78, dl. I, p. 107, noot 11 en dl. II, f. 85r en 86r.
- (26) PANOFKY E., *Les primitifs flamands*, Harvard, 1971, fig. LXXII (detail) en LXXIII.
- (27) BERRYER A.-M. en DRESSE DE LEBIOLES L., *La mesure du temps à travers les âges aux Musées royaux d'art et d'histoire*, Brussel, 1961, p. 35-36 en pl. III; ZEEMAN J., *Het klokkenlexicon. Handboek voor de terminologie van klokken en horloges*, Zwolle, 2003, p. 155.
- (28) BUYLE M., *op.cit.*, p. 9 en fig. p.11.

SUMMARY

ANCIENT WOODLAND AS NATURAL AND CULTURAL HERITAGE: RESTORATION OF EITHER LANDSCAPES OR NATURE?

In the year 2000 the Flemish government bought some 295 ha of ancient forest near Turnhout, called Grotenhout. 85 % of the actual forest is ancient.

We wondered whether the new forest management would either opt for restoration of the landscape (return to a landscape image of a certain period), for restoring nature (enhancing natural values) or for a combination of both. It appeared from historical research in archives that the ancient forest of Grotenhout has evolved greatly over a period of five centuries. Typical elements for a 15th-16th century forest are a grazed, structured oak wood with open spots, important for hunting and with indigenous flora and fauna. As of the 17th century there is an evolution towards produce woods and the Scots pine is introduced as a new species. The typical features of the middle-high wood were preserved until the 20th century, when the forest was transformed into tall wood. Most of the coppice wood disappeared and more and more exotic tree species were introduced.

The management options made by the Flemish forestry for Grotenhout, partly link up with historical traditions prior to the 19th-20th century. Examples of these management options are the reintroduction of extensive grazing in the wood and the stimulation of indigenous tree species. Nevertheless, is it is not the return to the forest landscape of one specific era. The restoration of certain landscape elements is done selectively with a view to preserve or enhance natural values. Grotenhout is a fine example of functional landscape restoration, where the restoring of nature as well as of historical forestry traditions are joined together and even reinforce each other.

IMPRESSIVE PICTURES OF VIRTUES ON THE WALLS OF A BRUGES HOUSE

Already in the early 20th century, Camille Tulpinck, an archaeologist and painter from Bruges, made an aquarelle of a wall painting with two remarkable female figures in a house in Bruges. Afterwards both ladies were a bit neglected and were even covered with textile wall decoration. As their condition was rapidly deteriorating and threatened to start scaling off, the conservation team of the Flemish Heritage Institute (Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed - VIOE) intervened in order to fix, preserve and examine these important witnesses of late mediaeval interior decoration and iconography.

The main room in a mediaeval house was the great hall which was usually either on the first floor or on an elevated ground floor. There the visitor could usually admire, besides a cosy fireplace, a magnificent piece of interior decoration, meant to impress the guests. On the walls of this hall we find to the right and left of the actual chimney two life-sized figures. The beautifully dressed women are personifications of two of the four cardinal virtues, namely *Temperantia* (temperance) to the right and *Fortitudo* (strength) to the left.

Temperantia wears several attributes: an arrow in her right hand and a bridle in her left hand. On top of her head is a clock. To the right of her head a text banderole is partly visible with two phrases in Latin and two in French. Her opponent to the left of the chimney is *Fortitudo*. The total visible height of the painting, the attribute under her feet included, is 3,60 meters. Her clothing is as rich as that of *Temperantia*. She holds a large tower in her right hand and in the other hand an arrow and a small fire-spitting dragon. She is standing on yet another symbol: a wine-press.

It is striking how similar pictures appear in the South (France, Italy), and more precisely in miniature art and in monumental art. On a magnificent miniature page from a late 15th century French manuscript for Jacques d'Armagnac, duke of Nemours, the four cardinal virtues are portrayed in a cosy late mediaeval interior. In a manuscript from 1461 Loyset Liédet depicts the four virtues seated in a row on a covered bench. A manuscript of the *Ethica* by Aristotle shows the cardinal and theological virtues in an impressive composition. Each figure has a large number of attributes, partly at their feet, partly on their head and in both hands. In a French manuscript from 1512 the cardinal virtues are each represented on a separate miniature, this time in a clearly Renaissance interior.

The "secularisation" of virtues on tombstones originated in Italy, but can also be found North of the Alps. The eldest and most beautifully preserved example in French monumental tomb art is the tomb of Francois II and Marguerite de Foix, created by Michel Colombe and Girolamo da Fiesole in 1499 for the cathedral in Nantes.

The fact that pictures of virtues can be found in a profane context is not surprising. They are not so much proof of a moralizing doctrine as was customary in religious works, but they rather refer to the responsibility of each person, completely free to determine his own behaviour. Ultimately there is of course the reward of heavenly paradise. Formally the Bruges virtues are still painted in a refined late Gothic style, although the idea behind it fits already in with the new humanistic secularism of the late 15th century.

The elegant ladies, representing virtues, are traditionally very exquisitely dressed. Their outfit is not representative for the clothes actually worn in those times, as virtues and saints belong to another reality.

When looking at 15th century portraits, we can most probably see what was actually worn by the rich bourgeoisie. These clothes are mainly black or dark purple, sometimes with a little red. The virtues here in the Vlamingenstreet are wearing heavy brocade, finely decorated capes with hermine, expensive jewels like crowns, necklaces, mantle-pins and hip-belts.

Like his talented contemporaries, this anonymous Flemish Primitive knows how to paint the subtle details and shading of extremely finely painted carnations and the elegantly drawn hands, the heaviness of the brocade the lightness of hairs and fur, the fine underlinen, the excessive heavy jewellery with massive precious stones and pearls, the stones' rough texture in *Fortitudo's* tower, the realism – if one can use this term for a little dragon – of the somewhat bumpy structure of the animal's spotted skin.

Style and building history lead us to date this painting in the second half of the 15th century. There is not yet one single reference to Renaissance. The wall paintings have not been preserved completely. Especially with *Temperantia* there is large part missing at the bottom and a smaller one on top. The alterations to the old chimney have caused serious gaps in the original coat of plaster, so that for example only the beginning of *Fortitudo's* banderole can still be seen. Possibly the two other cardinal virtues, *Iustitia* and *Prudentia*, were once portrayed elsewhere in this hall. Details in costumes and style refer to the entourage of Hans Memling and Gerard David, both working in Bruges during this period. The paintings are not signed and can therefore for the moment only be attributed to an anonymous master in Bruges of the second half of the 15th century.

Dakwerken G. BOSCH
b.v.b.a.

Algemene Dak- & Restauratiewerken

Aartrijkestraat 109 – 8820 Torhout
Tel. 050-21 10 85 – Fax 050-22 06 17
GSM: 0485-02 00 50

E-mail: geert@bvbabosch.be
Site: www.bvbabosch.be

Erkende aannemers
onder nr. 24040
Reg. nr. 051511

Erkenning: Klasse 2 Ondercategorieën: D8 - D12 - D16 - D22 - D24

**Restauratie
Bouw**

p. Nijs

www.pnijs.be

E3-LAAN 49 - 9800 Deinze

TEL 09 386 07 63 - FAX 09 380 35 71

p.nijs.nv@pandora.be

